

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՄԵՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼԻԶԱՄ

7. ՏԱՐԻ 1965
ԹՈՒԼԵՍ

باكين
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد اوتين كارنيك قزائجيان

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

Բ Ա Գ Ի Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆ ԱՌԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹԻՍՏԻ

ՎԱՐԻՑ ԽՄԲԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ
 ԵՂ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Պ. ՍԵՍՊԵԱՆ
 ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
 ԱՆԴԱՄՆԵՐ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Յ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷ
 ED. BOYADJIAN
 B.P. 1153, BEYROUTH-LIBAN
 Հեռագրային բիւ 252786/14

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ
 Հ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 Ս. ՇԱՀՆԱՋԱՐԵԱՆ
 Ժ. ԿՈԹԻԷ
 Ղ. ԺԻՐԱՅՐ
 Ա. ԴԱԻԻԹԵԱՆ
 Ե. Պ.
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Լ. ԼՎԻՏՋԵԱՆ
 Բ. Փ.

 ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Բագրու

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ և ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Կ. ՍԱՐԻ, ԹԻՒՆ 7

ՅՈՒՆԻՍ 1985

Գ.ՇՐՈՒՄ

ԳԻՐԵՐ ԱՆԾԱՆՈՐ

Գաղտնի հացի մը համար,
Ծա ցորե՛ն ցանկեցի,
Երկինքէն շատ հեռու,
Կապոյտին դեռ անհերկ մութերէ՛ն ալ անդին...

Գաղտնի հացի մը համար,
Ծա փուռեր վառեցի ցանկութեան մութ ցախով,
Երազի քանձախէ՛ծ չոր փայտով
Ու լացով:

Գաղտնի հացի՛ մը համար,
Զկերայ,
Զկերայ,
Կեա՛նք մ'ամբողջ անցուցի անօթի...

Գաղտնի բոյսի մը համար,
- Ամանո՛ւն, ամանո՛ւն, ամանո՛ւն -,
Գաղտնի չոր, գաղտնի լոյս, գաղտնի յո՛յս մութացի
Անհունի շեմին քով,
Անհունի դռնապան Յաւերժէն...

Գաղտնի բոյսի մը համար,
Ծա ի գո՛ւր, Ծա ի գո՛ւր, Ծա ի գո՛ւր,
Կեա՛նք մ'ամբողջ սրտիս մէջ եւ անդի՛ն փորեցի,
Կեանք մ'ամբողջ կարօտի լոկ արտեր, խորունկ հոգ հերկեցի...

1063

Գաղտնի գիրի մը համար,
 – Ճակատի նոր գրուող եւ վերջին իմաստի խորունկ գիր –
 Փիւնիկեան աստուծոյ հնարքներ քննեցի,
 Գարեբուն անդունդէն, միշտ ի գուր,
 Հոգիներ ընթերցող, ճանաչող Սոկրատէսը յարուցի
 Ու մտքի փամփուշտով մութին դէմ գիւնեցի:

Գաղտնի գիրի մը համար,
 Չճգող, հազորդող՝
 Աստուծմէ եւ մարդէն ամէն ինչ,
 Տանջեցի՝, այրեցի՝, մէջս իմ յուսահատ մեղացի՝
 Մեքսոյի ուղեղներ անհամար...
 Ներսս իմ անմեքսոյ, անլեզու, անվարպետ միշտ մնաց,
 Մահացա՛ւ, մահացա՛ւ, մահացա՛ւ,
 Գերագոյն գիր ուզող
 Թարգմանի՛չն իմ սրտի...

Գաղտնի գիրի մը համար,
 Ուգեցի, խնդրեցի, մաւրացի որչափ բան,
 Արեւը միշտ ըրած ցանկութեան եւ յոյսի քարտուղար,
 Ասողերը հաշուապահ՝
 Սրտիս մութ գարկերուն...

Գաղտնի գիրի մը համար,
 – Զբոսող սէր, չբոսող իզճ,
 Հոգիի միշտ չբոսող անցուղար՝
 Խնդրեցի խօսքի լոյս, խնդրեցի լուսինն,
 Երկինքէն խնդրեցի զիս բոսող,
 Կենսագրող զիս աստուած:

ԵԳ. ՊՕԵԱՃԵԱՆ

90914-49

ՀԱՅԿ ՅՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

ՀԱՐՍԻ ԿՈՆԳԸ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊՈԷՄ)

ՆԵՐԱՆԱԿԱՆ

Պատմական իրողութիւն է, որ 1606 թ. Շահ Աբասի բերած Հայերից մի քանի հազար ընտանիքներ փոխադրուած են Իրանի, Իսֆահանի (Նոր Զուլա) արեւմտեան շրջանում՝ Փէրիա եւ Բուրվարի գաւառներում։ Այս անելով կը ցրուին հինգ գաւառների մէջ։ Սոյն գաւառների ազգային եւ մշակութային կեդրոնն է եղել Սուլթանաբադ քաղաքը (այժմ՝ Պաք)։

Սկզբնական շրջանում, Բուրվարի եկած Հայերը բնակուած են՝ Փահրա, Փարշէշ, Փարմիշան, Աբարիք, Զանիուշ, Զարբադ, Բուրք, Անուշ, Շաւրաւա, Աղնա Դէյնով, Մուղանակ, Գուրան, Սանդաֆիդ, Գովդ եւայլն։ Այս դիւղերից Հայերը, ժամանակի ընթացքին, բազմաթիւ ու բարգաւաճելով նոր շրջաններ են փոխադրուած, կազմելով հետեւեալ Հայաբնակ գաւառները՝ Գետմարա, Գետազադ, Զափլազ եւ Մալայեր։

1945 թ. Բուրվարի եւ Զափլազ գաւառներից Հայաստան ներգաղթեցին աւելի քան 6000 Հայեր։ Այժմ Արաքսի

շրջան համարուող հինգ գաւառների Հայութիւնը մեծ մասամբ հաստատուել է Իրանի մայրաքաղաք՝ Թեհրանում։

Բուրվարի գաւառի զուտ Հայաբնակ դիւղերից մէկն էր Փարմիշանը (այժմ աւերակ), աւելի քան երեք հարիւր Հայ ընտանիքներով։

1705 թ. Փարմիշան դիւղը պատկանում էր հարուստ կալուածատէր Ալի-խանին։ Աւատական շրջանում Բուրվարում մեծ ու փոքր կալուածատէր խաները, առհասարակ բաւական հոգատար եւ լաւ վերաբերմունք են ցուցաբերում հանդէպ Հայ աշխատատէր ու շարքաշ հողագործների։ Սակայն, Ալիխանը բացառաբար եղել է խիստ բռնակալ։ Անգամ չի խնայել իր համեստ Հայ հողագործների ընտանեկան պատիւը։ Սրանից շուրջ երկու եւ կէս դար առաջ, դարնանը, Համարձման տօնակատարութեան ժամանակ, Ալիխանը առեւանդում է Փարմիշանի տանուէր՝ Եղոյի գեղեցիկ հարսին։ Պատուախնդիր փարմիշանցիք, նախօրօք պատրաստած ծրագրով՝

մի գիշեր յարձակում են խանի ապարանքի վրայ, սպանում են Ալիխանին, ազատում են առեւանգուած հարսին եւ նոյն գիշերը ողջ գիւղը քուշում է։ Իրենց հետ վերցնում են թեթեւ իրեղէններ եւ պաշար միայն։ Մինչեւ այժմ էլ, շրջանի տարեց վերապրողները պատմում են՝ որ Փարսիլանից դադթող Հայերը եօթանասուն զոյգ միայն լծկան եղ թողնցին զոմերում։

Համաձայն մեզ հասած բանաւոր տեղեկութիւնների, ինչպէս նաեւ համառօտ յիշատակութիւնների, որ ժամանակին արձանագրել են Աւետարանների եւ այլ գրքերի լուսանջններում, ինչպէս նաեւ մասնաւոր անձանց կողմից, իրենց գաղթարներում գրած յուշերից, առհամապարօթիւններից, Փարսիլանից դադթողները, հակառակ տանուտէր Եղոյի եւ միւս աւագների յորդորներին, ժողովրդի շուրջ կէսը — 150 ընտանիքներ — չգիմանալով դադթի առժանքին, մնում եւ բնակութիւն են հաստատում Համադանի արուարձան՝ Շաւարինում եւ Ղադուինի շրջան՝ Ղարաղան գաւառում։ Իսկ միւս կէսը շարունակում է դադթել անցնում է Արաքսը եւ վերահաստատում է իր պապենական բնաշխարհում։

•

«Հարսի Կոնդը» պոէմի նիւթը կադմում է վերոյիշեալ պատմական դէպքը։ Սոյն պոէմում աշխատել եմ հարազատութեն պահել աշխարհագրական անունները։ Իսկ գլխաւոր դերակատարների անձնանունները փոխուած են լոկ գրական եւ գեղարուեստական նկատառումով։ Հնարաւորին չափ աշխատել եմ այս պատմական պոէմում պատկերել տուեալ շրջանին իւրայայտուկ, տոհմիկ ժողորութիւններն ու բարքերը։ Ուր աւելի քան երեք ու կէս դար, Արաքի շրջանի հայկական գաղութը, եւ հայը՝ ապրեց ու յարատեւեց — անաղարտ ազնելով իր ազգային դիմագիծը։ Տեղն է յիշատակելու, որ ցարդ չի ուսումնասիրուած, եւ գրի չի առնուած յիշեալ հինգ գաւառների հայ տարեգրութեան պատմութիւնը։

Արդ՝ սոյն «Հարսի Կոնդը» աշխատութիւնն որպէս սրտաբուխ Ձօմ նուիրում եմ՝ ժողովրդական առաջնորդներ ու ղեկավարներ համարուող բոլոր խոնարհ անմահանուններին։

Հ. Յ.

Թեհրան

ՀԱՐՍԻ ԿՈՆԴՐ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Խռնում եմ, մրբկում,
Կարծես գործնել եմ ուզում՝
Յոյզերը խեղճ ու խելա,
Յուշերը՝ չինջ, մշտովաւ։
Կարծես գործնել եմ ուզում
Ձմրութիւն եւ քիւրքի ծոցում,
Նրազները էմ սիրում —
Հեգիւթ գարձած մշուշում։

Ժպիտներով եմ կանչում.
Հեռուից իրար հաճաչում.
Մերթ քախծում եմ ու ժպտում՝
Ծանօթ դէմքեր սիրառում։
Ափսոսանքի կսկիծով
Արտօրում եմ օրերով,
Կարծես ինձ եմ սպասում —
Խմ խոհերով օրօրում։

Նրանց երգին ու կանչին,
 Յաւէտ գերութեամբ իմ հոգին,
 Մորմոհում է քայտիծով –
 Ամպշուկ երկնի կարօտով:
 Է՛յ՝ դո՛ւք, անգին ծանօթներ,
 Սիրոյ ճամբին կորածներ,
 Ահա՛ եկե՛լ եմ հիմի.
 Ձեզ եմ փնտռում մի առ մի –
 Ձեզ եմ կանչում,
 Կարօտում:

Թողած երազ ու անդռն,
 Նոր երգերով ծանօթանա.
 Ահա՛ եկե՛լ եմ կրկին –
 Հեռաւորներ իմ անգին:
 Ահա՛, եկե՛լ եմ կրկին
 Որ կարօտեմ նժարով
 Ու երգերիս քեւերով
 Ելնեմք սարերը ծաղկած,
 Ու շէնքեր՝ բողբոջած:

Ելնե՛մք ծանօթ ճամբէ՛քով,
 Ու ծաղկավառ ձորերով,
 Դէպի լեռներն այն հսկայ
 Ու գիւղերը հեռանայ:
 Գնա՛նք փշոտ ճամբէ՛քով,
 Ու լեռնահուպ ձորերով –
 Դէպի մարգերը ծաղկած,
 Հարսի կոնգը մոռացուած:

Կառչած յուշի ժանեակին,
 Այցի գնա՛նք քանկագին
 Նուրբիցանի շիրմին.
 Գնա՛նք՝ Փանրա, Արարիք,
 Ու կածանով ուղղա՛ծիք
 Իջնե՛մք՝ Փարշիշ, Փարսիշան,
 Ուր մամռանած ու լճուած
 Շիրմներ կան մոռացուած:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Գեղեցիկ է Բաւրվարի
 Լեռնաշխարհը իրանի.
 Հոգը՝ լեռքի ու փխրում,
 Ջրերը՝ ջինջ, կարկաչուն:
 Լոյսի՛, գոյնի՛ ու բոյրի
 Գեղածիծաղ այս երկրի
 Արեւն է վառ ու պայծառ,
 Երկինքը՝ մով, աստղավառ:

Բարձր է, սիրուն ու հպարտ
 Շաքորանձում, երկնադէտ.
 Թամանդարը ծաղկաւէտ,
 Ազնու սարը՝ սիգաւէտ:
 Ամէն զարման ծաղկանց հետ,
 Էս բարձրագահ սարերի
 Հովիտներում կենսայի
 Երգն է բնդում քոչւորի:

Թողած տափերն հարաւի
 Գալիս են դէպ Ջալալի,
 Իլերն իրենց հօտերով
 Ու ճիւղի խրոխտով:

Կարծես մրցութեան ելած,
 Յեղախմբերը զինուած
 Եայլաներն են շպտում –
 Թողած տափերն հարաւի:

Մուգուի ցեղն է գալիս
 Ինչպէս մորեխը ծովի.
 Նստում ծաղկած լանջերին
 Ու լեռնահուպ անցքերին:
 Նրանց համար սիրաւուն
 Երկու բան կայ աշխարհում՝
 Մէկը հուր ձին վրնջող,
 Մէկ էլ՝ գէնքը ռթստող:

Եւ Գօրգիվանդը խրոխտ,
 Բազում հօտ ու շներով
 Դաշտն է խուծում արեւոտ
 Ալան–թալանի տեղով:
 Իսկ Սագվանդը իր կարգով
 Խփում բինէն զորագոյն,
 Ձորն է լեցնում աղմուկով,
 Գարնան հեղեղի համբոյն:

Բայց ամենից յոխորտազ
Բասաք ցեղն է իշագազ,
Որ իր բինում ըստ յարգի
Հիւր կ'ընդունի, կը պատուի.
Իսկ երբ մամբեց եկաւորին,
Ծպտեալ մրա դէմ կ'ելնի
Ու մինչ շապիկը վերջին
Հագից հանուած կը տամի:

Գեղեցիկ է Բաւրվարի
Լեռնաշխարհը ծաղկալի.
Հոգը՝ յաւաթի ու փխրուն,
Ջրերը՝ ջինջ, կարկաշուն:
Գարնան զուարթ հովի հետ,
Ու ծիծառի երգի հետ,
Լօռն է գալիս իր իլով –
Ալան–թալանի տենչով:

Սրտմտում է գիւղացին,
Արթուն հսկում իր հօտին:

2

Համգաւ վերջին շողմ արեւի
Թամանդարի զագաթին.
Արծաթաշող աղբիւրներին
Ցոլքը գերեց ասողերին:
Իրիկեային հովը մաքով
Իջաւ դաշտը սիգաւտ,
Ծաղիկները՝ ցօղ աւ շաղով
Համբարունցին իրար հետ:

Շաքարաճում յաղթ կատարով
Աստղերի մէջ մխրճուեց.
Նորալուսնի ազօտ լոյսով
Գաշտը՝ մերունց, կախարդուեց:
Մաւրազն առած, բունն աչքերին,
Փարսիշանը խաղաղուեց.
Հարսի Կոնդը հեփաթալին
Ստուերներում կծկուեց:

Ինչպէս երկնից աստղաբոյն է
Ծաղկանց գգուում, համբարում,
Երբ արծաթեայ լոյս առում է
Մթնած ձորում կարկաշում,
Այնպէս ջահել, սիրակարօտ,
Արտերն իրար են հասնում –
Երբ իջնում է մութը գթօտ
Ու գիշերն է կէս դառնում:

Գունը կտրած, անծամամակ,
Գիւղի մի խուլ անկիւնում,
Երկու ջահել, երկու կրակ
Իրար գտան ստաւերում:
– Ա՛յ, Սոնա ջան, անգին Սոնա,
Դու իմ սէրն ես, իմ քայտը.
Ես՝ առանց քեզ չեմ դիմանայ –
Դու իմ սէրն ես, իմ վարդը:
– Օ՛, Արա ջան, ես էլ քեզ պէս
Կարօտում եմ ու մաշում.
Ձեմ իմանում ինչո՞ւ էսպէս
Կասկածում եմ, վախեցում:
– Մի վախե՛նայ քանի ես կամ –
Իմ անման, իմ Սոնա.
Սիրոյդ մամբին կեանքս կը տամ,
Իմ անման, իմ Սոնա:
– Ա՛յ, Արա ջան, թո՛ղ ես գնամ –
Վախեցում եմ ուշանամ.
Տե՛ս, իմ սիրտը ո՞նց է խփում –
Կարծես ինձ եմ որոնում:

Փայտում է դուրս հարի գրկից
Ու հեռապառ տուն վազում.
Մութ կասկածից ու ամբօրից,
Վերմակի տակ կծկում:
Հեւքը զպած դեռ ապրում է
Անուշ սիրոյ վայելքով.
Շրթաճեղքերը դեռ վառում են
Համբարունցի հրայրքով:

Տան երդիքից լուսնի մի շող,
Լռութեան մէջ կը հատնի.
Եւ անծանօթ, քաղցր մի դող,
Ջահել սիրտը կը սեղմի:
«...Ա՛յ, Սոնա՛ ջան. անգի՛ն Սոնա»,
Կարծես մօտն է դեռ տղան.
Նրա շունչը ահա կը գգայ –
Համբարունցը՝ սա՛ք, վառման:

Լուսին ելաւ սարի զւտին,
Գաշտում մութը մօսրացաւ.
Շամանդաղի շողն երեսին,
Սոնան յոգնած՝ քուն մտաւ:

3

Բոնկուել են արեւի
Վառ շողերը հրաւոր:

Կեանքն է՝ փրբում Բուրվարի
Լեռնաշխարհում՝ ծաղկաբոյր:
Արտնւտների երգերով
Ու կզոցնով կախի:
Դաշտ են իջել հօտերով,
Հովիւները շրջանի:

Թամանդարի փէշերին,
Քամախանանն էս տարի,
Շողացնում է գիւղանդին -
Հոյսն է խմում արեւի
Ու քրտնաբոր կէտօրին
Հացի մտում մի քարի:

Սիրտը տուած
Երգի թելին,
Ձեռքը յեմած
Ականջին.
Գեղգեղում է,
Կայտառ, աշխուժ
Մի կենսայի
Պատանի:

- Թամանդարի ընդերքից է
Բխում ջուրը,
Հայտնա՞ծիւնի արցումից է
Պաղ փրփուրը,
Թամանդարի աղումից է
Բիւրեղ ցօղը:

Ձիւ կարկաչով կը զընգայ,
Կարուկ ջուրը Թամանդարի
Եւ խմողը ո՛րք որ՝ գնայ,
Ի՞նչ աղբիւրից էլ որ խմի,
Կը կարօտի զուլալ ջրին,
Ջուրաբ կանչին Թամանդարի:

Գիւղից հեռու, տանից հեռու,
Սարուտը Արան օրն է քան,
Խոտ է հնձում ու սիրունու
Սէրն է երգում, կարօտում:

- Սարի հովեր, գուլա՛լ ջրեր,
Սի՛րտս առէ՛ք ու տարէ՛ք.
Սարի սիրուն թնամարներ,
Համբոյրս առէ՛ք ու տարէ՛ք:

Է՛յ դու մարալ, արագ անցար,
Մարագ առած, սէր տուած,
Հանքերն ի վեր արագ անցար -
Ընկերդ առած, մահադած:
Ես ի՞նչ անեմ էս սարերում,
Առանց սիրած ընկերի.
Ես ի՞նչ անեմ էս ձորերում,
Առանց սիրած մարալի...»:

- Է՛յ... հէ՛յ, Արա՛ւ...
Ձե՛ն է տալիս քրտնաբոր
Տարիքն առած մի հնձուտը.
- Է՛յ, հէ՛յ, Արա, ո՛րք ես կըրել.
Ի՞նչ ես էդպէս երգով տարունել,
Խելառ մէջնուն ես գտանել»:

Ձեան արցումից՝ չինչ ու պաղ,
Սարն է կարծես արտասում,
Եւ արցումով փրփաշող -
Ժայռերի կուրծքը ցօղում:
- Դէ՛, ձեզ մասնադ, շտապէ՛ք -
Կիրակնամուտը մօտ է.
Դէ՛, ձեռք շարժէ՛ք իմ տղերք -
Իրիկնամուտը մօտ է...»:

Խթանում են, տախանում,
Սարուտները զլաղինդ.
Մանգաղները յեցանում,
Հնձում թափով կենսախինդ:
Գորշ ծերայերից մազանգով
Ստուերներն են երկարում -
Թարմ քամակի խուրճերով
Սարալանջն է զարդարում:

Երգում է Արան, ժէ՛ռ քարին կոթնած.
Սի՛րտը գովասանւմ սարերին պարգած:
Նրա անհամգիտ Վիճակից արդէ՛ն
Տեղեակ են գիւղի սղերքը ամեն:
Վաղուց է գիւղում խօսում անդադար -
«Արան ու Ազնա՛ն սիրում են իրար»,
Թէ՛ մրամք դեռ վա՛ղ, փոքր հասակից
Եղել են իրար ընկեր, խաղակից,
Եղել են դրկից, մօտիկ՝ շեմ-շեմի.
Եղել են մանկուց՝ հաշտ ու մտերիմ:

- Թէ Ասնան՝ ուղի, աջադում լինի,

Թե տարին բարի ու առատ լինի, —
 Ասում էր յանախ Եզոմ Մարութի,
 Թե տարին խաղաղ ու առատ լինի,
 Իմ մի հատիկիս պսակեմ պիտի:
 Թող քանի շուտ է՝ տուն ու տեղ կազմի,
 Այժմ իր շեմքի, իբ պատուով ապրի...»:

Մարութի Եզոմ՝ գիւղում տանուէր,
 Բաւական հարուստ ու բարեպաշտ էր.
 Նա՝ գիր ու բանի ծանօթ, անուանի,
 Թե՛ գիւղատիրոջ, եւ թե՛ շրջանի
 Հայ ու յօռի մօտ յարգ ու դիրք ունէր:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1

Աշնանավերջ: Յարտ է ու բէմ:
 Քամին հոսում ու սրսփում,
 Սար ու դարից փոքորկալէմ,
 Գիւղ է մտնում ու սնէ-տուն
 Ձմրան գալն է մեզ հաղորդում:

Սէգ լեռների գագաթներին
 Ձիւմ է իջել, մերմակել,
 Առուակները սառցակալել,
 Հաւերի երգն է լսել:
 Լօռն իր քայմէն վազո՛ւց չռել,
 Դէպի հարաւ է մեկնել:

Լօռը չկայ,
 Ձորը չկայ,
 Մակայն խանի
 Ձար աչքը կայ...

Խաղաղել է հայ գեղջուկի
 Տառապագին առօրեան.
 Սկսում է խրախմբանքի
 Հոգեպարար մի շրջան:

Լօռը չկայ,
 Ձորը չկայ —
 Փարմիշանում
 Հարսանիք կայ...

Աղջամուղջի պող մշուշում,
 Փարմիշանը դէտ, արթուն.
 Ալմաստաշաղ հղեամենքում
 Հարսի Կոհըն է ծեփծեփում:

Ու վաղորդեան ծէգից առաջ,
 Ձիւ հնչում է «Սահարին»,
 Արշալոյսի շողից առաջ,
 Գիւղը զարթնում է կրկին:

Հարսանիք է փարմիշանում.
 Ողջ գիւղն ասես, այդ օրումն էր

Սպասում:

Ամբողջ գիւղը հարսանքատուն —
 Սագ-դեռի, մակարի էր
 Սպասում:

Մօտ ու հեռու հայ գիւղերից,
 Հրաւէր են ստացել.
 Շտապել են, ժամանակից
 Մի օր առաջ են եկել:
 Ամէն մի տուն՝ մի քանի հիւր,
 Մակար ունի — ճիւղար.
 Ամէն մի տուն յարգայ մի հիւր,
 Եկուոր ունի — մերձաւոր:
 Քսան տարով քանկալացած
 Եզոն հանդես է բռնել.
 Աւագները շուրջը բռնած,
 Նրա ֆէֆին մտնակցել:

Արամ՝ քիկնեղ, կամալ-կարմիր է կապել,
 Ձեռքին հինայ, գօտում՝ զաշոյնն է խփել:

Հարսանիք է՝ սագ-դեռով,
 Մակարներով հրագէն.
 Ովսան ճպմը՝ գառ միմքանով,
 Թագաւորներ է արգէն:

2

Հիմադրէ՛ք...

«...Քի՛ լի-լի-լի, հօ՛յ շարաշ.
 Տաշի... հօ՛յ շարաշ...»,
 Ու խանգավառ պարողների
 Ձեռքից-ձեռք է անցկեցնում
 Սկուտեղը մոմավառ:

— Ո՛վ չը ծափի, սիրտը մաշի.
 Տաշի... հօ՛յ, տաշի...»,
 Ու սեղանը պարողների
 Ձեռքից-ձեռք է անցկեցնում,
 Սկուտեղը՝ մոմավառ՝
 Մէջը մրգեր ու շաքար:

— Գի՛, ի՛-ի՛-ի՛,
Հո՛ւյ շարաշ...»:
Հիմադրէ՛ք:

Հարսնառութեան գնացիմ.
Գի՛նիմ հոսեց կարամներով,
Խնամիքիմ պատուեցիմ:

— Թագաւորամէր, զա՛ւրս արի, դաւրս.
Աշխուսեմք եմք բերել.
Բախտաւոր մէր, զա՛ւրս արի, զաւրս,
Տղադ փեսայ է դառել:
Է՛յ, փեսամէր, Ովտան մանք,
Ոսկի՛, արծաթ շա՛տ ունի.
Նամի ցածի մեծ մառանք,
Կարմիր գի՛նի շա՛տ ունի...

«...Ա՛յ, աման, տանում եմ,
տանում եմ.
Ինձ մեր տանից համում եմ:
Տանում եմ ու տանում եմ.
Ինձ իմ մանից համում եմ...
Վա՛ւյ, ամա՛ն, մանի՛ ջան՝
տանում եմ.
Ինձ քեզանից համում եմ:
Վա՛ւյ ամա՛ն, մանի ջան՝
տանում եմ —
Հօրս տանից համում եմ...
Վա՛ւյ, ամա՛ն... մանի՛ ջան՝
տանում եմ...»:

Թագաւորամէր, մէրերի մէր,
Դուրս արի.
Ջահել փեսի բախտաւոր մէր,
Դուրս արի...»:

Ու Սոմայի քաց աշխարով
Իր հօր տանից հանեցիմ,
Հայրենական մեր սուրբ ծէսով
Սիրած գոյզը կարգեցիմ:
Եօթն օր ու եօթը գիշեր՝
Գի՛նարբաւ էր, երգ ու պար,
Եօթն օր ու եօթը գիշեր՝
Մափ ու ծիծաղ անդադար:

Յայտնում է Ովտան մանք,
Գերերջանիկ մանք գիւղի,
Համարաւոր է քուշը տղի —
Նամերի մեծ մանք գիւղի:

— Ինչ խաղաղ է՝ էս կեանքը մեր —
Գի՛նիմ, օղի՛ն անպակաս,
Փարսիշանում՝ աշնան, ճմեռ,
Մի՛նչեւ գարուն ու Մեծ Պատ,
Հարսանիքներ շա՛տ ունեմք զեռ:
Էս շրջանում դեռ ո՛չ մի գեղ —
Էսպէս բէ՛փով չի՛ եղել.
Էսքան ցորեն, մեղր ու եղ,
Մառաններում չի եղել...
Ո՛չ մի գեղում էսքան ջանել
Ու նորահարս չի եղել...»,
Էսպէս՝ խօսում մէջի՛ններում —
Բաժակ-բաժակի զարկում:

— Տարա՛յ, մի — մա...
Տարա՛յ, մի — մա...»
Տօն է տալիս զիլ պարերգիմ
Ովտան մանք՝ գառ խաբուս,
Մառանկցում է՝ «ք-հումախաղիմ»
Ու քաւ ձէնով մեներգում:

Լօռը չկայ,
Զորը չկայ,
Փարսիշանում՝
Հարսանիք կայ:

— Բարով, խէրով՝
Աշխարհը քող լիւնայ.
Բարով, խէրով՝
Թող աշխարհում ամուսնաց
Մարդ չմնայ...
Տարա՛յ, մի — մա...
Տարա՛յ, մի — մա...
...
Բարով գնաս սուրբ պսակի,
Հարադ առած տա՛նի գառնառ.
Թագաւորի բախտիմ նստիս —
Նամի աշխի լոյս գառնառ...
Տարա՛յ, մի — մա...
Տարա՛յ, մի — մա...
Նամի աշխի լոյս գառնառ...»:

ՀԱՅԿ ՅՈՎՍԷԲԵԱՆ

Այսպէս՝ սագով ու մագով,

(Շար. 1)

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ՍԷՊ ԿԱՏԱՐԻՆ

Արշալոյսը չբացուած՝ Սարհատ եւ Աղամ դուրս նետուեցան տունէն, որպէսզի բաժանման յուշումը խնայեն տնեցիներուն։

Տան մէծ տիկինը, իշխան Կրպէի կինը, արդէն ստաբիլէր, ձեռքերը զօտիին մէջ, արշալոյսի բացուելուն կը սպասէր, ուռալին խաչակնքումն ընելու համար։

— Սարհատ, լա՛ւ, անձայն-անձուն կ'երթաս տունէն։ Մօրդ կաթը հալալ ըլլալ քեզի, օրհնուած ըլլալ ճամբադ, մեզ շնորհա՛նք, Կրպէր-պղաղոր արցունքով քու դարձիդ պիտի սպասենք։

— Մամ՛, հաց ու ջուրդ հալալ ըրէ մեզի, — ըսաւ Սարհատ ու գրկեց իրենց տան մէծ մայրիկը։

— Մօրդ կաթին պէս հալալ ըլլալ կ'երածի՞ք։ Իմածդ, լա՛ւ, անոյ հասակիդ՝ օտարութեան բաժին վարձար եւ օր մը հանգիստ չի բերիր պապե-նական օճախիդ մէջ...

Երիտասարդները նետուեցան դուրս, իրենց հետ տանելով մէծ մայրիկին օրհնութիւններն ու արցունքները։

Արշալոյսը բացուած էր, երբ Սարհատ եւ Աղամ հասան այն վերջին բլուրը, որ գիւղը պիտի ծածկէր իրենց աչքէն։ Հող, Սարհատ քարի մը վըրայ նստեցաւ, գէժքը դարձուց գիւղին եւ այգիներուն, ամէնէն՝ սրտատու մնաք բարովը ըսելու գիւղին ու գիւղականին, ծառ ու ճիւղին, քար ու հողին, աղջիկներուն ու զուլալ աղբիւրներուն։

— Աղամ ինքն ալ քարի մը վրայ տեղաւորուեցաւ եւ լռութեամբ գիտեց Սարհատը, օրուն ներաշխարհը կը կարգար իր հարնգանտ ապրումներուն պէս։

— Աղամ, ներքին ձայն մը ինծի կ'ըսէ, թէ ես այլեւս այս տեղերը պիտի չտեսնեմ։ Ելլե՛նք ճամբայ ու ա՛յ ետեւ ընայինք։

Բայց յուշումը կը հետեւէր իրենց եւ անոնք՝ այժեամի արագութեամբ անցան ժայռէ ժայռ, բարձունքէ բարձունք։ Հայրենի հողը ամուր էր իրենց ոտքերուն տակ ու երկինքը՝ թեթեւ իրենց գլխուն վերեւ։ Անոնց անցքը տեսնողը պիտի համոզուէր անմիջապէս, թէ այս երիտասարդները այս լեռներու իշխանազուններն էին, որ կ'անցնէին այնքան ինքնավստահ։

Լեռնապարհին ծանօթ, անոնք բռնած էին ճամբան Սպիտակ Աղբիւրին, որուն առջեւ կէսօրին հանդիստ բերին եւ խմեցին խոյն ջուրէն, ուրկէ Սասունցի Դաւիթ խմած էր հեքիաթային օրերուն: Երկար մնացին ժայռի հովանիին տակ, ու Սպիտակ Աղբիւրի խոխոշներուն հետ, մտածումներու եւ ներապրումներու աշխարհ մը մտան: Կարծես թէ հեռաւոր ճամբաներ շունչէն իրենց տուէն, կարծես թէ իրենց վերջին կայանը այդ աղբիւրը պիտի ըլլար: Ժայռը իրենց թիկունքին եւ զէնքերը ծունկներուն՝ կը դիտէին արջաբերու հակայական ժայռակոյտերը ու ջրեպան Օհանի հեքիաթը կը քակուէր անոնց մտքին մէջ: Դաւիթ դեւերու գլուխը կտրած էր ժամանակին ու Սասնայ տունը ազատած քառասուն դեւերէն, մինչդեռ իրենց օրերուն, դեւերը շատ էին Հայոց աշխարհի մէջ, ու իրենք երկու Սասունցի երիտաւ սարդներ դուրս եկած էին ժեռուտ Լեռնաշխարհին մէջ, զէն ի ձեռքին՝ հայ անապատական ժողովուրդը դեւերէն պաշտպանելու:

Մտածումները կը դառնային տակաւ ճնշող:

— Ո՛ւր կ'երթանք, Աղա՛մ:

— Ես ալ չեմ գիտեր: Բայց Սասնայ բոլոր լեռները ճամբաներուն վերայ են, մեր տունը լեռներու եւ քարանձաւներու մէջ պիտի ըլլայ:

— Ուրեմն Սասունն ամբողջ մեր տունը կը դառնայ: շատ աւելի լաւ քան մեր նեղիկ տուները, — ըսաւ Սարգստ, — կանգ կ'առնենք հոն, ուր արեւը մեր վրայ մար կը մտնէ:

Երբ ոտքի ելան ճամբան շարունակելու, Սարգստ առաջարկեց Աղա՛մին անցնիլ Հեղին դիւղէն եւ դիւղերէլ հոն:

— Վաղը ճամբայ կ'ելլենք Հեղինէն եւ երեկոյեան կը հասնինք Տաթևուրիկ: Սպիտակ Լեռան ուսերուն վրայ ուրիշ գիւղ չկայ՝ որ այսօր հասնինք:

Աղա՛մ քնական նկատեց Սարգստին առաջարկը: Մտքն ինքնաբերաբար Սարգստի հոգին դեղձան ծամերու պլլուած է այդ պահուն:

Արեւը խոնարհած էր, երբ Կանդեղեան իշխան Վարդանի դրան առջեւ, ճամբորդ էին ու ճամբորդը Աստուծոյ հիւրն է միշտ: Անոնք սիրով ընդունուեցան իշխան Վարդանի կողմէ, որ տեղաւորուած էր իրենց շուշաքը, հիւրերու ընդունելութեան տեղը: Ետեքը, որ երկրորդ յարկի վրայ էր, կը նայէր դիմացի բարձունքին թառած վանքին: Վանքը կը խոկար կանաչ գմբէթին տակ: Իշխան Վարդան ապաւորուած էր այս երկու գինուած երիտասարդներէն, որոնք առնական կեցուածք մը ունէին եւ մտածման կը մղէին իշխանը:

— Բարի ըլլայ մեր ճամբան: Դէպի ո՞ւր այսպէս գինուած: Որքի ժամանակ ալ չէ, բայց լաւ է որ այս ճամբաներուն վրայ զէնք ունիք՝ մեր ուսերուն: Քիւրտ քոյուորները շատ են Սպիտակ Լեռան ճանապարհներուն վերայ, անիրաւները երբ անգէն հայ մը տեսնեն, կը կողոպտեն գիշատիչի ախորժակով:

— Աստուած ողորմած է, քիւրտ քոյուորները գինուած ժարդու չեն մօտենար, մենք ալ միամիտ պիտի չանցնինք անոնց քովերէն:

— Ապրի՛ք, զգոյ՛ջ եղէ՛ք ամէն զայլափոխի, այդ անիրաւները ամէն կեղծիքի կրնան դիմել ու եթէ յաջողին մեր զէնքերը խել, վախ է կկեր ձեռք գլխուն:

— Աստուած ողորմած է իշխան, կ'աշխատինք ամօթով չմնալ մեր զէնքերուն տուջեւ, — ըսաւ Սարգստ:

Յօսակցութիւնը կը շարունակուէր, երբ կենները կերակուր բերին հիւ-

բերուն։ Անոնց հետ երեւցաւ Սուսամբը, արդէն հասակ նետած օրիորդ մը, որ սակայն ազատութիւն կը վայելէր տան մէջ, Սասունցի բոլոր աղջիկներուն պէս։

Սուսամ քննական ակնարկ մը դարձուց հիւրերուն կողմը, բայց չկըբացու. անմիջապէս ճանչնալ Սարհատը։ Սակայն իսկոյն խոսովքի մը մատնուեանը երկու երիտասարդներուն ներկայութեան։

Սոսակցութիւնը կը շարունակուէր հացի սեղանին շուրջ, ուր իշխան Վարդան կը բերէր իր մասնակցութիւնը, համաձայն հիւրասիրութեան հին անուրջ սովորութեան։

— Հիւրին ով ըլլալը չեն հարցնիր, բայց մենք ալ եկող-գացողներէն լուրեր կ'առնենք աշխարհի մասին, — սկսաւ Իշխանը, — ո՞ր շրջանէն կու գաք, եւ ո՞ւր կ'ներթաք։ Վերջերս բաներ մը կը զառնան մեր լեռնաշխարհին մէջ։ Տամատեանն ու Հրայրը Ահարոնքէն հոս եկան եւ անցան Տաւուրիկ։

Սուսամ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր խօսակցութիւնը, կիներու շարքին մէջ։

— Բաւնաց գուռառէն կու գանք, — ըսաւ Աղամ, — Սարհատը Տէր Ղազարենց տունէն է, իշխան կրպէի եղբոր տղան, ես ալ Սաղտունէն։ Կ'երթանք Առաքելոց վանքի կողմերը։

— Այ՛ աղայ, գուցէ իշխան կրպէի եղբոր տղա՞ն ես։ Ասկէ եօթը տարի ասալ այսահլէն քեզ աշակերտ կը դրկէին Առաքելոց վանք։

— Այո, իշխան Վարդան, գացի վանք, քիչ մը ուսում առի. անկէ ետք վերադարձայ գիւղ եւ անցայ գացի Հալէպ։

Սուսամ խնդրի մէջ էր։ Սիրաւը կը թփրտար։ Զկրցաւ կենալ կիներուն քով։ Վերադարձաւ ներսնտուն, ինքզինքը գտնելու։ Սարհատն էր ճիշդ, որ նստած էր իրենց այնպէս, սեւ պիտերը բռնած, սեւ աչքերը փայլուն, ամբակուտ թիկունքով։

— Դուք բարո՛վ եկաք հեռու աշխարհներէն։ Սարհատ, Հալպու Քաղաքէն ալ անդհկութիւններ կը բերես։ Ուսում առեր ես, բայց Տէր Ղազարի փափաքը չես իրականացուցած, մօրուք թողնելու տեղ, զէնքը ձեռքդ առած ես։ Այս օրերուն՝ երիտասարդները աղօթքէ աւելի զէնքի կապուած են։ Մեր գիւղի տէր Հայրն ալ մեռաւ ու երեք ամիսներ է ի վեր վանքի մէջ աղօթող չկայ։

— Իշխան Վարդան, Հալպէն յուսահատ վերադարձայ։ Դրամ կայ հոն, բայց մեզի համար ապրելու տեղ չէ, վարժուած ենք այս քարերուն, այս ձորերուն, այս աղբիւրներուն։ Անօթի մնանք, բայց մեր լեռներուն ապաւինինք։

— Մեր պապերն ալ այդպէս ըրած են, տղա՛ս, օր մը կուշտ, օր մը տնօթի՝ լեռներու ազատութիւնը նախընտրած են. բայց այս անօրէն պետութիւնը հեղհեղէն իր սրական շուները կը լեցնէ մեր ազատ լեռներուն մէջ։

Սարհատ լռեց, անել մտածումներու մատնուած։ Աղամ խօսակցութեան թելը բռնեց։

— Իշխան Վարդան, քիւրտ աշիրէթները պատրաստութիւններ կը տեսնեն, կարծես արշաւանքի պիտի ելլեն. իսկ մեր ժողովուրդը անզէն է։ Կառավարութեան պաշտօնեաները խլամութեան անուանով զրդուութիւններ կ'ընեն, չէյիւրն ու մոլլաները գործի վրայ են ու ամէն տեղ կը քաբողեն, թէ հայու արեւնն ու ստացուածքը հալալ է իսլամին։

— Վատ օրերու զուռն ենք, — ըսաւ իշխան Վարդան, յայտնի մտահոգութեամբ: Տամառեան յոյս կու տար, թէ քրիստոնեայ պետութիւնները պիտի օգնութեան հասնին Հայերուն: Իմ խելքս չի կտրեր, որ անոնց ձեռքը մինչեւ մեր լեռները երկարի:

Խօսակցութիւնը կը շարունակուէր, երբ կիները եկան սեղանը վերցնելու: Անոնցմէ մէկը, որ յաճախ ամառանոցները ելած էր իշխան Վարդանի հօտերուն հետ, ամանները վերցուցած պահուն ըսաւ.

— Բարով ես եկեր Ս. Գէորգ, Աստուած պահէ՛, կարիճ երիտասարդ մը դարձեր ես, ու դարձաւ կիներուն կողմը.

— Սուսմ՛մ, կը ճանչնա՞ս մեր ամառանոցներու Սուրբը, տասը տարի նայէի պիտի չճանչնայի:

— Մամ, ճանչցայ, այն տարին ուիտի եկած էին ամբողջ ընտանիքով: Մեծնանք ամէնքս ալ կը փոխուէինք, — ըսաւ եւ հարսներուն հետ տան կողմը անցաւ, աւելի ճիշդ՝ փախաւ...

Սուսամ ինչպէ՞ս կենար Սարհատի ներկայութեան, ինչպէ՞ս շարժէր, ի՞նչ խօսէր, յուզումէն կոկորդը բռնուած էր: Երազներուն անպատեխօրէն իրականութիւն դառնալը ամբողջովին ջլատեց այս համարձակ աղջիկը, որ տան երես առածն էր եւ հօր կողմէ քաջալերուածը:

Նոյն վիճակը ունէր Սարհատ, որ անորոշութեան մասնուած՝ հնար մը չէր դաներ երկու խօսք փոխանակելու Սուսամին հետ: Ժամբան ուղղած էր Հեղին, որպէսզի Սուսամին հանդիպէ, մինչ վաղն առաջու ճամբայ պիտի ելլէին: Առանց պատճառի չէին կրնար հոն մնալ, ու հիւրը կը դառնար աւելորդ բռն մը: Սարհատի հպարտութիւնը այդպիսի բանի մը պիտի չհանդուրժէր:

Ազամ անխռով կը խօսակցէր իշխան Վարդանի հետ, անսեղեակ՝ Սարհատի սիրային ապրումներուն, ու բնական ընթացք մը տալով իր խօսակցութեան կը յայտնէր.

— Վաղը ճամբայ պիտի ելլենք դէպի Տալուրիկ, ձեր տեղեկութիւններէն դատելով՝ Արմենակը Տալուրիկ պիտի ըլլայ այժմ. եթէ Տամառեանն ալ հոն գտնենք, անոնք մեզի ներկայ կացութիւնը կը պարզեն: Աշխարհքի անցուդարձերէն տեղեակ մարդիկ են:

Իշխան Վարդան խոր մտահոգութիւններու մասնուեցաւ: Կը զգար, թէ մթնոլորտը ամպոտած էր եւ ինք հարուստ՝ դրամով եւ հօտերով: Երբ ջակայ ջիւրտ ցեղապետները աչք ունէին այդ հարստութեան վրայ, իսկ իրենց դիւղը հաղիւ վեց-եօթը հասարակ հրացաններ կային: Քաջ կռուողներու պէտք ունէր իշխանը, իր հարստութիւնը պաշտպանելու համար:

Իշխան Վարդան խոհեմ քաղաքականութիւն մը կը վարէր ջիւրտ ցեղապետներուն հետ: Հեղին հետու էր քրտական շրջաններէն: Հարկ եղած պարագային դրամական նուէրներով փորձանքը Հեղինի սահմաններէն կը հեռացնէր:

Ընթրիքէն ետք, տան աշխատաւորներն ալ տուն դարձած էին ու ընտանեկան մթնոլորտի մը մէջ արդէն իրենց ծանօթ հիւրերուն հետն էին: Խօսակցութիւնը լեռնաշխարհէն կը փոխադրուէր Հալէպի հեքիաթային քաղաքը, որ քաջողական վայրը դարձած էր բաղձաթիւ Սասունցիներու համար: Սասնոյ շրջաններէն շատ մը երիտասարդներ գործ ու բախտ կը փնտռէին այդ հեռաւոր քաղաքին մէջ:

— Իշխան Վարդան, մեր ժողովուրդը այս լեռները թողած՝ հոն կը դառնայ ջաղացական եւ փռապան: Տարազով կորսնցուցած են Սասունցիք:

կերպարանքը: Իրարու հետ Սասնոյ բարբառը կը խօսին, բայց դուրսի կեանքին մէջ արարացած են: Կուշտ հաց կ'ուտեն ու քիչ մըն ալ ոսկի ունին, բայց հեռու են հայրենիքէն ու մաշկու դատապարտուած: Եթէ այսպէս երթայ, մեր գիւղերը կը դատարկուին եւ լեռները կը մնան Քիւրտներուն:

— Ի՞նչ ընեն, աղա՛ս, դորձ չունեցողը քանի մը փարա ճարելու պիտի ելլէ, քանի մը փարա ունեցողն ալ ապահովութիւն չունի հոս, իր գլուխը պահելու: Դժուար օրերու մէջ կ'ապրինք: Հոն, գոնէ՛ կողոպուտներէն ու հալածանքներէն հեռու կը մնան:

— Իշխան Վարզա՛ն, մեր երիտասարդները եթէ Քիւրտներուն պէս գինուին, աւելի դիւրութեամբ մեր գոյքը կը պահենք, այս լեռներուն ապաւինած, — մէջ մտաւ Աշոտ: — Արարօն երբ Առաքելոց վանքի եւ Ս. Աղբերիկի շրջանները կը պտտէր, անօրէնները վախի մէջ էին: Փոխանակ մենք ամէն օր Քիւրտէն ու Թուրքէն վախնալու, թող անոնք մեզմէ վախնան:

— Աստուած ձայնդ լսէ, աղա՛ս, մեր շրջաններուն գիւղացիները հողի կու տան իրենց հինգ-վեց այծերուն համար, եւ անոնցմով տուն մը կ'ապրեցնեն. օր մը աշխրթները կը քշեն կը տանին այծերը, ու գիւղացին կը մնայ չոր գետնի վրայ: Եթէ խելք ունենային ու քիւրտի բնաւորութիւն՝ հինգ այծը զէնքի կը փոխէին ու միւս գոյքը կը պահուէր ու կ'աւելնար: Վերին Սասունը այդ ճամբան բռնած է, շատ հարստութիւն չունի, բայց ինչ որ ունի իրեն կը մնայ, զէնքի ուժով:

— Այդ ճամբով պիտի երթանք բոլորս ալ, — ըսաւ Սարհատ: — Անօրէնները հիմա ոչ միայն մեր ունեցածը կը կողոպտեն, այլ մեր աղջիկներն ու հարսները կը տանին, ինչպէս բրաւ Մուսա ըէկը, որուն դատը զեռ կը շարունակուի Պոլսոյ մէջ: Եթէ մեր պատիւը պիտի չկրնանք պաշտպանել՝ ալ տուն ու տեղ չենք կրնար ըլլալ: Թշնամին արիւնհարու դարձած է. որքան խոնարհ մնանք Թուրքն ու Քիւրտը իրենց վայրագութիւնը պիտի աւելցնեն: Ամէն երիտասարդ տուն մը շէնցնելու երազը ունի, բայց մենք ահա մեր տունն ու տեղը թողած՝ լեռները կը քաշուինք: Հօրեղբայրս՝ Կրպէն արցունքոտ աչքով զիս ճամբու դրու: Հօրենական տան ծածքին տակ չենք կրնար ապրիլ: Եթէ քոյր ունինք՝ օր մը կրնան փախցնել, եթէ հարս ունենանք՝ օր մը մեր պատիւն ալ վրայ կ'երթայ: Այս պայմաններուն մէջ, զէնք մը գրկած, վայրի գազաններուն պէս պիտի թափառինք ու խուժբեր կաղմենք՝ Թշնամին հարուածելու համար:

Սարհատի խօսքը տղամարդոց շրջանակէն կ'անցնէր ու լսելի կը դառնար կիներուն: Մուսամը յուզումով մտիկ կ'ընէր ըսուած իւրաքանչիւր խօսք: Սարհատ զէնքին ապաւինած՝ լեռներուն քաժին կը դառնար: Մուսամ կը զգար, թէ այդ խօսքերը ուղղուած էին յատկապէս իրեն:

Մուսամի փոքր եղբայրը, որ Միացեալ Ընկերութեան Ահարոնքի վարժարանը քացած էր աշակերտելու, արձակուրդին դարձած էր տուն եւ ներկայ էր հիւրերու խօսակցութեան: Դպրոցի մթնոլորտէն ու երգերէն ոգւորուած պատանի մըն էր, որ լարուած մտիկ կ'ընէր մեծերուն խօսակցութիւնը:

Սարհատ ուշադրութիւն դարձուց պատանիին ու երբ լսեց, թէ կ'աշակերտէ Ահարոնքի դպրոցին՝ խօսքը անոր ուղղեց.

— Ի՞նչ կ'երգէիք մեր դպրոցին մէջ:

Տղան պարզամտութեամբ պատասխանեց.

«Ո՛րք է՛: Ի՛նչ է՛ Հայաստան,
Սա՛ է, սա՛ է Հայաստան...»

Ու չարտաշնչեց՝

— Մեր դասերին մենք հաւատացած ենք, որ այս է Հայաստանը ու մենք շուտով աղատութիւն կ'ունենանք: Երգը կ'ըսէ՝ «Թող կործանի Տաճկաստան»: Անշուշտ, երգը չի տակ կ'ըսէ:

Ժպիտ մը ծաւալեցաւ իշխան Վարդանի դէմքին.

— Տղա՛ս, եթէ Հայաստանը երգով պիտի աղատուի, Հարիւրաւոր տա-
րիներէ ի վեր աղօթած ու երգած ենք: Անօրէնները դարձով մեր տունն ու տեղը կը քանդեն: Իսկ մենք մեր յոյսը դրած ենք երգին վրայ:

— Այդ երգը մենք ալ շատ լսեցինք, — ըսաւ Աղամ, — առանց դարձ-
նական ուժի ո՛չ Օսմանցիին եւ ո՛չ ալ Քրիստը խօսք կը հասկնան: Զէնքի մալ-
նը պէտք է միանայ երգին:

Ուշ տանն էր, երբ Հիւրերը քնացան եւ բազմազան մտածումներով ծանրաբեռնուած անցքները անկողին մտան:

Առաւօտուն անք ու ժածուներով Հիւրերը: Կիները յա-
տուկ դուրդուրանք մը ցոյց կու տային այս երիտասարդներուն, որոնք լեռ-
նէրը կը քաշուէին, հաբ ընտանիքին պատիւը պաշտպանելու համար: Սու-
սամ դտած էր համարձակութիւնը իւր խօսակցութեան սկսած էր խառնուիլ:

Մեկնելու տանն, Սարհատ դարձաւ իշխան Վարդանին.

— Վանքին ծածքը փոխուած կ'երեւի: Ես ալ ժամանակին խուրձ մը
կապիկի տերեւ բերած եմ այն դմբէթին: Այն վանքերը մեր հարստութիւն-
ներն են ու երբեմն՝ մեք տպաւէնը: Ո՛րք որ երթանք, ո՛րք որ թափառենք՝
վանքերը կը մնան այն տաք օճախները, ուր կրնանք մեր գլուխները հան-
դրատեցնել եւ մեր հին նպաստներուն յիշատակներով ապրիլ: Մեկնելէ առաջ
կ'ուզէի մտնել տաճարը: Թող Աստուծոյ անէծքը մեր վրայ չըլլայ:

— Շատ լաւ մտածեցիր, Սարհատ, — ըսաւ իշխանը ու դարձաւ աղ-
ջրկան, — Սուսամ, վանքի քանային բեր: Դուն եւ եղբայրդ՝ Վահանը դա-
ցէք ու դուռը բացէք: Թող այս երիտասարդները վանքի օրհնութիւնը առ-
նեն ու նոր մեկնին:

Սուսամ ցատկեղ տան կողմը, բանային բերաւ: Սարհատ ու Աղամ
շնորհակալութիւն յայտնեցին իշխան Վարդանին ու անցքներուն եւ ուղ-
ղընցան վանքին կողմը:

Սուսամ հասնողով անոնց խոնկէն կ'երթար: Դուռը բացին եւ Հիւրե-
րը ներս մտան: Աղամ մեծ հետաքրքրութեամբ տաճարին առաստաղը կը
դիտէր, որ ինքնաշատուկ եւ ուշադրաւ կառոյց մը ունէր: Պատանի Վահան
անոր տեղեկութիւններ կու տար, մինչ Սուսամ կեցած էր Սարհատին քով,
եկեղեցիին մէկ անկիւնը: Կարկամած էին երկուքն ալ, չէին կրնար խօսիլ:
Ու մեկնումի վայրկեանը մօտ էր: Անոնք հապար ու մէկ բան ունէին իրա-
րու պատմելու: Սուսամն էր կրկին նախադրձակը.

— Ուրեմն կ'երթան եւ Արարոյի պէս փոխտաական կը դառնան...

— Սնունամ, իմ բախտս այդպէս եղաւ: Մեր ուխտը կանանչ կը մնայ
սրտին մէջ, այս վանքի գմբէթը ծածկող կանանչ տերեւներուն նման: Բայց
աղբիւն նուիրուելու ուխտը ըրի, երբ Արարոյի Հետն էի: Ես ալ մտառը դըր-
ուեցայ, ու ալ չեմ գիտեր, թէ այս ճամբան մինչեւ ո՛ր կը տանի դիւն: Հե-
ղին եկայ, որ քեզի ըսեմ, թէ քու սէրդ մէջն անմար պիտի մնայ, մինչեւ
վերջին լունչս: Դուն հասած աղջիկ ես այլեւս. այս տաճարին մէջ կ'ուզեմ,

որ Աստուած օրհնէ զեզ ու դուռն ազատ ըլլաւ աշխ երգումէն, որ մենք ձեր աշխիւն մէջ ուխտեցինք երկնքին առջեւ:

Սարհատ ա'լ չկրցաւ խօսիլ: Կը զգար որ իր մարմինն ու հոգուն մէջ ամբողջ աշխարհը մը փռուլ կու գար:

Սուսամի աչքը լեցումած էր արցունքի խորը կաթիլով մը:

— Ճանապարհ դարի, Աստուած քու զէնքին ու բազուկին օգնական ըլլալ. բայց իմ ուխտս պիտի մնայ այնպէս, ինչպէս ուխտեցինք Աստուծոյ առջեւ: Դուն ազգին նուիրուէ, ես ալ զեզի կը նուիրուիմ, քանի որ կեանքին վերջը մահն է:

Արամ եւ Սուսամի եղբայրը վերադարձած էին իրենց մօտ: Մօտեցումը կը վերջանար ազօթքի մը պէս, որուն արձագանդները վանքի հիւսիսէն պատերը կը մրմնջէին:

— Ամէն...

Դուրս եկան վանքէն:

Սարհատ վերջին անգամ կը դարձուց Սուսամին, որ լուսեղէն գեղեցկութեամբ ողողումած էր, աչքին մէջ ունենալով պսակուն կաթիլը իր ալեկոծ արտին:

Արամ մնաք բարով ըսաւ եւ լսողեց հասնիլ Սարհատին, որ արագ քայլերով դէպի անառիկ ճանապարհը կ'ուղղուէր:

Երբ սրտերը կը խօսին, չրթունքները կը լսեն:

Սուսամ եւ Վահան վանքին դուռը զոցեցին ու պահ մը դիտեցին ճամբորդները, որոնք խիստ անտառին մէջ կը կորսուէին:

Սուսամ բանալին տուաւ եղբորը անուն տանելու համար ու ինք վաղեմ դէպի իրենց պարտէզը, այն ծառերուն տակ, ուր եօթը տարի առաջ իրենց սէրը սկսած էր բոցավառել: Մտերու զրացնութեան մէջ լացաւ ու սիրտը պարզեց:

Երկար մնաց այդ ծառին տակ, վերջիւնց սիրոյ առաջին օրուն մանրամասնութիւնները, պատկերացուց պատանի Սարհատը ու անոր քովը արձանացող քիչ առաջ տեսած երիտասարդը, ուսեզ ու դրամիչ, որ ահա զէնքը ուսին՝ դիմացի անտառէն կ'անցնէր դէպի անորոյ հորիզոններ:

Արեւը հեռագետէ տաքցաւ եւ օրօրեց յուզումնաւոր այս աղջիկը, որ հասուն պտուղի մը քաղցրութիւնը ունէր եւ անուշ քուն մը բերաւ անոր աչքերուն:

Երբ աչքերը բացաւ, կենտրոնան մօտ էր, ու Սուսամ կարծես թէ հորազէ մը կ'արթնար եւ այդ օրուն անցուկարմը միայն երազի մէջ տեսած էր:

Շօշափելի իրականութիւնը սակայն կը ծանրանար իր հոգուն վրայ եւ ստեղծէր ծանրութեամբ կը շարժէին դէպի տուն:

Բոլորէն ծանուկ, սէրը պիտի անէր անոր հոգիին մէջ ու ամբաստանէր կամքը՝ դիմանալու սպասումներուն, որոնք այնքան պիտի ուշանային:

Սուսամը, սակայն, իշխան Վարդանի աղջիկն էր, հարուստ ու գոռոզ հայր մը, որուն կամքին առջեւ անեցիկները եւ ամբողջ դիւղը կը ճկէին, բայց որ անտեղեակ կը մնար իր սիրած ու երես առած Սուսամի ներքին ողբերգութիւնէն:

Տխրութիւն եւ լրջութիւն մը կը ծանրանար Սուսամի գէմքին: Միայն գեղձան մազերն էին, որ անոր գեղեցկութեան փայլ կու տային եւ կը վարդաւրէյին փոթորկոտ ներաշխարհը այս կենսաւրախ աղջկան:

Ու Սուսամ յաղորդող օրերուն ու տարիներուն՝ խրանած եղնիկի մը

Նման, նայեցաւ չօրը աչքերուն, միշտ զդալով, թէ այդ չօրմէն պիտի դար
անհուն ողորդութիւնը իր ճակատագրին:

Ճ

Երկու երիտասարդները անտառէն անցան:
Սարգստ կը քալէր հալածական մարդու մը արագութեամբ, հետո-
պընդուած որսի մը հետքով, անխօս ու տխուր:

Աղամն էր, որ մերթ ընդ մերթ խօսք կը բանար իշխան Վարդանի,
Հեղինի վանքի, եւ այն զիշերուան մտահոգիչ խօսակցութիւններուն շուրջ,
անտեղեակ Սարգստի հոգեկան փոթորիկին:

Սարգստ խօսքին մասնակցելու համար վերջապէս բերանը բացաւ.

- Արդեօք Արարօն վերադարձած է Մովսսար:

- Տեսչէ՛ն, ատոր համա՛ր արագ կը քալես: Դեռ շատ ճամբայ ու-
նինք ու ամէն տեղ մեզի համար Մովսսար է: Սարգստ, ուշադրութիւն
դարձուցի՛ր իշխան Վարդանի աղջկան, շատ նման է Սանասարի հեքիաթին
մէջ յիշուած Մովինարին:

- Մովինար կամ դեղձուն ծամ, հեքիաթային աղջիկներ շատ ծնած
են Սասնոյ լեռներուն աղբիւրներու ակունքէն, բայց ինչպէս Սենեքերիմ
թագաւորի, այնպէս ալ Մուսա բէկի աչքը անոնց վրայ է:

- Մենք ալ այս զէնքերը վերցուցինք այդ տնօրէններուն դէմ: Մենք
տունէ տեղէ ելանք, մեր զէնքերը տան բարձ դարձուցինք, որպէսզի անոնք
չհամարձակին ձեռք երկարել դեղձան ծամներուն:

Սարգստ լուռ էր ու մտածկոտ:

Անտառէն ելան եւ բռնեցին Սպիտակ Լեռան վերելքը: Այդ բարձուն-
քին, Սարգստ յիշուած իր զէնքին՝ ետ դարձաւ, դիտեց Խիանքի, Բասնքի
ու Խուլի լեռներն ու ձորերը: Անոնք իրարու վրայ կուտակուած, իրարմէ
կախուած, իրար հրմշակող երեւոյթ մը ունէին, ու իրենց ձորերուն ու կո-
ղերուն մէջ հեւքոտ ժողովուրդ մը կը պահէին: Դարաւոր օճախներէն տա-
կաւին ծուխ կը բարձրանար:

Ինք եւ Աղամ հիմա պոկուած այդ աշխարհէն՝ կը նետուէին կեանքի
եւ մահուան կրկնին մէջ, ի խնդիր աղատութեան: Սարգստ կը զգար, թէ
այդ վայրերը իրմէ կը բաժնուէին ու իրենց լեռնային հեղեղատին մէջ կը
պահէին Սուսամը, որ մետաքսէ թելով մը իր հոգին կը կապէր Հեղինի վան-
քի գմբէթին, իշխան Վարդանի այգիներուն, ու յաւիտենօրէն երգող աղ-
բիւրներուն:

Փոքր անդիստէ մը յետոյ անոնք շարունակեցին ճամբան գէպի Տալ-
աքիկ:

Անտք եւ Գեփին ցցուած էին հիւսիսի հորիզոնին վրայ ու հեռաւոր
ճանապարհներէն քոչուոր Քիւրտերու անցքը կը տեսնէին:

Քրտական ցեղախումբերու տեղափոխութիւնը տեղի կ'ունենար ա-
մառուան չրջանին գէպի Տարկուշի աղբերանց ակունքները, ու անոնք գին-
ուած կ'անցնէին, իրենց կենդանիներով, կիներով ու երախաներով: Անոնց
տիրական լուծները կը լեցնէին լեռն ու ձորը:

Քիւրտերը բազմաթիւ անցքերէ կը հասնէին Տարկուշ ու այդ անցքե-
րէն մէկը Սպիտակ Լեռան կողմէն կ'անցնէր, Անտքի հարաւային ստորո-
տէն եւ կը հասնէր ամառանոցները, որոնք այս քոչուորներուն վրանատե-
ղիներն էին:

Սարգստ եւ Աղամ այդ ճանապարհը պիտի կտրէին մէկ ժամէն ու

ապա պիտի բռնէին Տալոսրիկ դարձող ճամբան։ Անոնց հանդիպումը այս քոյուղներու ախորժակը դրդեց, բայց անոնք անմիջապէս ըմբռնեցին, թէ այս երիտասարդները վճռական կեցուածք ունէին ու գրեթէ արհամարհանքով կ'անցնէին այդ խաժամութիւն կողքէն, երբեմն ալ կը մտնէին քովնորի արահետներ, կրկին ոտք բռնելով դիւաւոր ճանապարհին վրայ, ուր քոյուղներուն տեղաշարժը կ'երկարէր։

Քիւրտերը գլուխ շարժեցին դժգոհութեամբ, ու մէկը անոնցմէ այդ դժգոհութիւնը բանաձեւեց բարձրաձայն, երբ Սարհատ եւ Աղամ կ'անցնէին թափով։

— Աշխարհը աւրուած պէտք է հաշուել այն օրէն, երբ Հայ մը զէնքը ուսին՝ այս լեռներէն պիտի անցնի։

Սարհատի խորը մէկ նայուածքը բաւական եղաւ, որ անոնք իրենց էշերու ու կովերու կարաւանին հասնին ու իրենց ճամբան շարունակեն դըլ-խիկաւ։

Քիւրտ կիներէն մէկը, շուրջիներուն դառնալով ըսաւ։

— Ի՞նչ գեղեցիկ ու սեւաչեայ երիտասարդներ են, որ կ'երթան չոր-տես ո՞ւր...

— Հա՛, ա՞նչը մտան այս Հայերը, փախիր անոնց հետ։

— Օ՛հ, անաւե՛ր, կարծն ու գեղեցիկը մենք միշտ կը գտնենք։ Անոնք իրենց ճամբով, մենք մեր ճամբով...

Սարհատ եւ Աղամ բլուրներէն անդին անցած էին եւ կ'ուղղուէին դէպի Տալոսրիկ։ Այս շրջաններուն մէջ Քիւրտերը ոտք չէին կրնար նետել։

— Տեսա՞ր, Աղամ, անօրէններու աչքը մեր զէնքերուն վրայ էր ու եթէ զինուած չըլլայինք, անոնք մեր հազուատներն ալ պիտի հանէին։

Ճ

Երեկոյեան հասան Տալոսրիկ եւ իջեւանեցան իշխան Գասպարի տունը, ուր գտան Արմենակը, որ ժողովի նոտած էր իշխաններու հետ։

Արմենակ ճանցաւ Սարհատը։

— Բարով եկար, Սարհատ, հեռու աշխարհներ դացիր, բայց չկորուրեցար։ Հալէպէն Սասունցիները տուն չեն դառնար։

— Մեր հըլճանքը կորած է Հալպու Քաղաք, — ըսաւ Սարհատ, — երբ մէկու մը ձեռքը զէնք մը գտնուի, ալ այս լեռներէն չի կրնար բաժնուիլ։ Արմենակ ծանօթացուց Սարհատն ու Աղամը Տալոսրիկի իշխաններուն ու աւելցուց։

— Այս երիտասարդները, որ կը տեսնէք, երկու տարի առաջ Արաբոյի խումբին մէջն էին ու գործեր կը տեսնէին։ Արաբոյի կովկաս մեկնելէն ետք, ցրուեցան եւ ես անհամբեր անոնց վերադարձին կը սպասէի։ Անոնք վերադարձան այսպէս զինուած ու մեր սիրտը կը լեցնեն ուրախութեամբ ու վստահութեամբ։

Ներկաները Արմենակի այս ջերմ խօսքերէն ետք, բոլորն ալ իրենց կարգին։

— Բարով էք եկեր, մեր գլխուն ու աչքին վրայ, բարով էք եկեր։

Նորեկներու ներկայութիւնը ժողովին նոր եռանդ մը տուաւ։ Անոնք բոլորն ալ հետաքրքրուած էին Տիարպէքիւրէն մինչեւ Սասուն տարածուող չրջաններու քրտական շարժումներով։ Հարցումներ ուղղեցին Սարհատին ու Աղամին։

— Մենք այս բարձունքներու վրայ թառած՝ աշխարհի անցուղարձէն

անտեղեակ ենք, — ըսաւ իշխան Գասպար, — բայց քանի մը գէպեր ցոյց կու տան, որ Զիւլանի ու Տուտարի շէյխերը իսլամական դրուութիւններ կ'ընեն եւ այդ քիւրտ ցեղերը կ'ուզեն շարժել ազատ Սասունի վրայ: Ի՞նչ է անոնց նպատակը, չեմ գիտեր:

— Իշխան Գասպար, — ըսաւ Սարհաա, — ինչ որ կրցայ տեսնել իմ ճամբուս ընթացքին, մտահոգիչ է: Քիւրտերու մէջ տաեւութիւն մը ծայր տուած է Հայերու դէմ, ու այդ տաեւութիւնը կրօնական մոլեռանդութեան վերածուած: Առաջ, Հայ գիւղերու մէջ գինուած մարդիկ կային, որոնք որսորդութեամբ կը զրաղէին, կամ գիշերային գողերու կը դիմադրէին: Քիւրտերը բնական երեսօթ կը նկատէին ատկա, մինչդեռ այժմ, երբ հասարակ գէնք մը տեսնեն Հայուն վրայ, աչքերին կը կուրնայ: Հիմա բացէ բաց կը խօսին, թէ Հայը երբ գէնք կրէ, այս աշխարհքը պիտի աւերուի: Անոնց աչքը հայկական այն շրջաններուն վրայ է, որոնք անցած տասը տարիներու ընթացքին կրցան ազատիլ ազաներու եւ բէկերու տիրապետութիւնէն: Առաւել չափով՝ Տալուրիկ եւ Վերին Սասունն է, որ անոնց քունը փախցուցած է: Իրենք ցեղապետութիւն կրնան ունենալ, բայց Հայերու ցեղապետութիւնը իրենց գոյութեան չքացումը կը նկատեն: Կը գզան թէ գինուած Սասունը թոյլ պիտի չտայ, որ անոնք հարստահարութիւնները շարունակեն:

— Կառավարութիւնն ալ զանոնք կը գրգռէ Հայերուն դէմ: Մուշի կառավարիչը, Հազոյի եւ Խուլիի գալմագմները կը հրահրեն Քիւրտերը դադարեցնել, — ըսաւ Աւամ, որ տարիէ մը ի վեր իրենց շրջանի անցուղարձերուն հետեւած էր:

Արմենակ մտիկ կ'ընէր այս տեղեկութիւնները, որոնք նորութիւններ կը պարունակէին եւ կը լրացնէին իր ծանօթութիւնները:

Արմենակ բնիկ Ահարոնեցի էր, բայց իր հօր հետ փոխադրուած էր Ղզըլաղաճ ու հետեւած Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին: Ուսումնական մարդ մըն էր, բոցաշունչ հոգեւոր մը ու միեւնոյն ժամանակ քաջ կրթուող մը: Երիտասարդ տարիքէն ցոյց տուած էր կազմակերպչու արտաման մղող քաջակորով երիտասարդ մը իբրեւ, որ երեւոյտ տարիներէ ի վեր կը դուրսէր Մշոյ դաշտի եւ Սասնոյ շրջաններուն մէջ: Եթէ Մ. Սարեանը մտածումներով Խրիմեան Հայրիկի աշխարհիկ ախպարն էր, ուսումը եւ ազգային դարձօնքը տարածելու, Արմենակը Խրիմեան Հայրիկի յատկութիւնը ունենալով՝ գործնական կեանքին մէջ կը կիրարկէր անոր դադափարները, մասնաւորապէս մարտական ճանապարհով:

Խրիմեան Հայրիկ «Երկաթէ շերտի» բանաձեւը կու տար ազգին, Պերիւիի Վեհաժողովին վերադարձին, իսկ Արմենակ, Արաբօ, Մարգար վարժապետ՝ երկաթէ շերտի տեղ, սուր եւ գէնք կ'առնէին, ազատութեան հարիսայէն իրենց բաժինը առնելու համար:

Իշխանները Արմենակի գէմքին նշմարեցին ծանր մտածում մը եւ իրենց հայեացքը դարձուցին անոր:

— Պարոն Արմենակ, այս բոլոր տեղեկութիւններէն ետք, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ընկիւղը: Թշնամու ձեռքը դեռ հեռու է մեզմէ, բայց վաղը կրնայ մօտենալ:

Արմենակ կը պար, թէ Տալուրիկի կազմակերպութիւնը մէկ ժամանակն է այն ընդհանուր շարժման, որ ծայր տուած էր Դաշտի, Մովսսարի, Պերմի եւ Խուլիի շրջաններուն մէջ:

– Իշխաններ, Տալուրիկը կրնանք մէկ քանի օր պաշտպանել, բայց խնդիրը միայն Տալուրիկը չէ, մենք բոլորս պէտք է համոզուինք, որ Հայոթեան ուժերը միասին գործելով միայն կարող են ազատութեան պայքարը առաջ տանի: Թշնամին զօրաւոր է, կառավարութիւնը իր բանակով եւ ժանտարմաներով, իսկ Քիւրտերը իրենց ցեղապետական գինուտով ամբողջութեամբ մեզ կը պահեն երկու տիրապետութեան տակ: Այն ինչ որ կ'ընէ թուրք կառավարութիւնը բանտով, աջորով եւ կախաղանով, կը ջլատէ ու կը դիտատէ հայ մտաւոր եւ անուանի ուժերը, Հայութիւնը անտէր ամբողջի մը վերածելով, մնացածը կը թողու քիւրտ ցեղապետներու ախորժակին: Անոնք պիտի կողոպտեն, աւերեն Հայկական բոլոր այն շրջանները, որոնք դիմադրելու կարողութիւն չունին: Մեր մեծագոյն ցաւը այն է, որ բազմաթիւ շրջաններ դիմադրական ուժ չունին, զէնք չունին, նոյնիսկ պարզ դաշոյնէ մը զուրկ են:

– Պարոն Արմենակ, – խօսքը կտրեց իշխան Գառապարը, – մենք այս տարի մեր երկաթի ու պողպատի փուռերուն մէջ ամէնէն շատ դաշոյն չի նեցինք: Գոնէ դաշոյն հասցնենք այս շրջաններուն: Մեր երկաթէն ու պողպատէն խոփ ու մանզաղ շատ շինեցինք, ասկէ ետք սուր ու դաշոյն չի նենք, կը փորձենք զէնք ալ չինել, եթէ ատոր համար յատուկ կադապարներ ունենանք:

– Այդ լա՛ւ է, – ըսաւ Արմենակ, – բայց դիտե՛ք որ Տալուրիկի, Շատախի, Մովսատի եւ Մշոյ շրջաններու համերաշխ գործակցութիւնը մեր ուժերը պիտի բազմապատկէ: Մենք ալ Քիւրտերու պէս երբեմն ցեղապետական կռիւներ կ'ընենք իրարու դէմ: Ահա, Սպաղանքը եւ Կէլիէ Գուզան իրարու դէմ կը կռուին կոտորման մը պատճառով: Քիւրտերու համար այդ կըռուները զարդ մըն են ու կ'ուռեցնեն իրենց ցեղապետական հպարտութիւնը, մեզի համար, ընդհակառակն, անաքանդութիւն են: Մենք մէկ ազգ ենք, ցեղերու բաժնուած չենք ու վտանգը ազգին կը օպառնայ: Քրտութիւնը կըրոնանք դուրս եւ քէլ Մասնոյ ծայրագաւառներէն իսկ հեռու, բայց թուրք պետութիւնը դժբախ է, խորամանկ ու անգութ: Տասը տարիէ ի վեր հայկական հարցը դրուած է սեղանի վրայ, իբր թէ քարենդոտում մը պիտի պարտադրեն թուրք կառավարութեան, մինչդեռ մեր ժողովուրդի վիճակը հետզհետէ աւելի կը վատթարանայ: Մենք ստիպուած ենք երկու կատաղի դաշաններու դէմ կռուիլ, երկու ճակատներու վրայ:

– Արդար խօսք է, – ըսին իշխանները միաբերան, – բոլոր շրջաններու մեծերէն ու իշխաններէն երդում առէք, որ պզտիկ խնդիրներով իրարու դէմ չցցուին: Այս նեղ օրերուն, բոլոր ուժերը իրարու ձեռք պէտք է տան, եթէ ոչ բոլորս ալ ոտքի կոխան կը դառնանք: Ազգին մեծերը, վարդապետները, առաջնորդները եւ Մուշ նստած պարոնները ազգի անունով թող մէջտեղ դան եւ ամէնուն խօսք հասկցնեն:

– Իշխաններ, այդ աշխատանքն է, որ կը կատարենք: Բարեբախտաբար քանի մը գինուտ երիտասարդներ ալ ունինք մեզի հետ, – ըսաւ Արմենակ, – որպէսզի ով որ ականջով չլսէ, թիկունքի հարուածով զգատանայ:

– Յուդա եւ Վասակ անունը տուէք բոլոր անոնց, որոնք այս սուրբ գործէն դուրս կը մնան եւ հայու ուխտը կ'աւերեն, – ըսաւ իշխան Գառապար: – Յուդաները եւ Վասակները զնդակի բաժին պէտք է ըլլան: Օրինակը մեր Տալուրիկը տուաւ: Շէկոյի տան Քիւրտերը հին դարերէն ի վեր Տալուրիկը իրենց տուրք տուող կը հաշուէին եւ ամէն գիւղ տասը փարայ

կը ստիպուէր տալ: Շատոնց այդ իրաւունքը կտրուած էր: Բայց այս դարնան, կառավարութեան զրգումով, թէ սատանան մտաւ Շէկոյի տան փոքրին մէջ, եկան տասը փարան ուղելու: Ժողովուրդը դէմ կեցաւ, բայց իշխաններէն ոմանք, փորձանքը տան գոնէն հեռացնելու համար, ըսին՝ տասը փարան տանք՝ թող կորսուին երթան: Հարգէի իշխան Սարգիսը Գիւրտերու առջեւ ինկած, իրենց գիւղը կ'երթայ, որ տասը փարան տայ: Իր աղան լուր կը դրկէ հօր, որ չըլլայ թէ գիւղը մտնէք, մենք տասը փարայ տուող չենք: Իշխան Սարգիս բանի տեղ չղնելով տղուն ապառնալիքը, մը տաւ դիւղ: Տղան՝ Գէորդը՝ ծուռ ու կատաղի երիտասարդ մը, հրացանը քաշեց եւ գիւղի կեդրոնին մէջ հայրը տեղն ու տեղը սպաննեց: Գիւրտերը գիւղիկէն վերադարձան: Ասկէ յետոյ ա'լ մարդ կը համարձակի՝ տասը փարան տալ: Գնդակով հարցը շուտ կը վճռուի:

— Հիմա թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը շատ փոխուած է, — ըսաւ Արմենակ, — Կիւլիզարի դատը եւ հայկական հարցի արծարծումը կարեւոր պատճառներ են, որ թուրք կառավարութիւնը հովանաւորէ չէրապ ցեղապետները, որոնք ժամանակին երբեմն կը զսպուէին եւ հալածանքի կ'ենթարկուէին, օսմանեան պետութեան շահը նկատի առնելով: Իսկ այժմ, անոնցմէ եամիտիէ հաւաքներ կը կազմեն, դրամական կաշառքներ կու տան անոնցմէ ոմանց, որոնք Հայերու բարեկամ էին, եւ զանոնք կը շարեն Հայութեան դէմ: Գրամով կը գնեն հայ մատնիչները, որպէսզի գործող անձինք մատնեն, կամ անհամաձայնութիւն ու յուսահատութիւն տարածեն հայ ժողովուրդին մէջ: Արթուն պէտք է ըլլանք, այլապէս մեր գործը դժուար է: Մենք ամէնէն շատ մտահոգ ենք Սասունով, որ թուրք կառավարութեան եւ Գրտութեան աչքին դարձած է ազատ իշխանապետութիւն մը: Իոլոր դաւերն ու զէնքերը ուղղուած են ազատ Սասունի դէմ: Եթէ այս ազատ օճախը մարեն, մնացած Հայութիւնը կը յուսահատի եւ անկարող կը դառնայ նոյնիսկ իր տարրական իրաւունքները պաշտպանելու:

— Պարոն Արմենակ, խօսք հասկցուցէք Կեայու իշխան Պետոյին եւ Շէնիկի իշխան Գրգոյին, — ըսաւ Եղկարդի իշխանը, — մեր մեծ իշխանները ասոնք են, զէնք ալ ունին եւ բազմաթիւ կոռուզներ կան անոնց շուրջ: Պետոն խոհեմ է, իսկ Գրգոն զարնող ու պատերազմող: Այս երկու իշխանները մէկ ճամբու պէտք է դան, որպէսզի ազատ Սասունը կարենայ չորս կողմէն եկած հարուածներուն դիմադրել:

— Իրաւունք ունիք: Անոնց հետ ալ խօսած եմ, բայց Գրգոյի քաղաքականութիւնը աւելի չիտակ է: Թուրքերն ու Գիւրտերը այդ ուժէն միայն կը պատկառին: Գիտէք Գրգոյի կոխները: Եթէ անիկա Շէնիկը անընկճելի բերդի մը չվերածէր, Տարկուշի լանջերուն վրայ տարածուած Գիւրտերը Շատախի գիւղերը հում հում կ'ուտէին: Անոնց կարելի է խօսք հասկցնել: Պետոն ալ իմաստուն է ու լուրջ: Վտանգի պահուն՝ վճռական կուռի կը մտնէ թշնամու դէմ: Թուրք կառավարութիւնը կ'ուզէ, որ մենք ու Գիւրտերը տկարանանք: Իշխան Պետոն կ'ուզէ ժամանակ շահիլ, որպէսզի Հայերը զինուին: Կարեւորը զէնքն է եւ հոգեկան քաջութիւնը: Այսօր շատ մը չըջաններ հոգեկան քաջութիւն ունին, բայց զէնք չունին: Այս գաղափարը պէտք է ամէն տեղ տարածենք ու ամէն օր պատրաստ ըլլանք, որովհետեւ ամէն օր, ամբան այս եղանակին, կրնան ներս խուժել, եթէ տկար չըջան մը կամ անպաշտպան լեռնամաս մը գտնեն իրենց առջեւ:

Արմենակ բանիմաց մարդ էր եւ ծանօթ բոլոր չըջաններուն: Տէր Մամբրէ Ղազարեանի այս տաղանդաւոր որդին ո'չ միայն օժտուած էր աշ-

քառու ընդունակութիւններով, այլ մտաւորական ամէնէն ուշադրաւ դէմքն էր Տարօնի աշխարհին: Ազատագրական շարժման այս ռազմիրան մտաւորական ընկերներ ունէր Մուշ քաղաքին մէջ, ազգական էր Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետին, Սասունցի էր եւ քանի մը անգամ չրջանը ըրած բարձրաւանդակի դաւառակներուն, կապ հաստատած էր իշխաններուն հետ եւ անձնապէս իրեն կապած էր կտրիճ ու դաշտնապահ երիտասարդներ, որոնք գիւղերու մարտական կորովը կը ներկայացնէին: Այս բոլոր հանգամանքները հետզհետէ բացառիկ դեր մը կու տային անոր:

Մուշ եւ Մշոյ դաշտը բռնկած վիճակ մը ունէին եւ զանազան վաշտերու մէջ տեղի ունեցած ընդհարումները ցոյց կու տային, որ այլեւս այդ ժողովուրդը չէր կրնար հանդուրժել քրտական անասն ռոնձգութիւնները: Արմենակ կազմակերպած էր Ղզըլաղաճի գիմադրութիւնը եւ թշնամին վառած էր այդ չրջաններէն:

Ղզըլաղաճ մեծ գիւղերէն մէկն էր Մշոյ դաշտի եւ կը գտնուէր Դաշտի արեւմտեան ծայրը, Տարկուշի եւ խոզմոյի տոբոտը:

Արմենակ նաեւ կապ ունեցած էր Արարոյի, Մխոյի եւ Մարգար վարժապետին հետ, որոնք բռնկած այդ օրերուն, հերոսական արարքներու մէջ կը գտնուէին: Ան հազորդակից էր նաեւ Կովկասէն ուխտի եկած մտաւորական գործիչներուն հետ եւ այդ բոլոր կապերուն շնորհիւ՝ զարձած էր համադրող եւ մղիչ ուժ մը: Անոր խօսքը թէ՛ Տարօնի եւ թէ՛ Սասնոյ մէջ կ'ունկնդրուէր հետաքրքրութեամբ եւ պատկառանքով: Արմենակ այդ ատենները հազիւ քսանըփնդ տարին լրացուցած երիտասարդ մըն էր:

Միացեալ Ընկերութեան մէկ դպրոցը երբ բացուեցաւ Սասնոյ Ահաբոնք գիւղին մէջ, 1884 թուականներուն, Արմենակ ուսուցիչներու հետ՝ յաճախ կ'այցելէր ծննդավայր գիւղը: Այդ ուսուցիչներէն մէկն էր Տամատեան, որ նոյնպէս ազգային եռանդուն գործիչ մըն էր ու կը պատէր Սասնոյ դաւառները կրթական գործով եւ ազգային ոգի կը ներշնչէր այդ լեռնական ժողովուրդին: Պոլսէն եկած այս ներհուն մտաւորականը մէկ քանի տարիէն կրցաւ Սասնոյ բարձրագոյն խօսիչ եւ ատով իսկ սիրելի դարձաւ Սասնոյ ժողովուրդին:

Իշխաններու հետ ունեցած խորհրդակցութիւնը վերջացած էր: Լեռնական այս մարդիկ զէնքէ կը հասկնային ու ինքնապաշտպանութեան բռնազոր զօրաւոր էր անոնց մէջ: Ամէնքն ալ պատրաստ էին իրենց չրջանը պաշտպանել, զոհել իրենց կեանքը, բայց անգիտակ էին այն մեծ արհաւիրքին, որ կը պատրաստուէր ամբողջ Հայութեան, մասնաւորաբար Սասնոյ գէմ:

Ժողովէն ետք Արմենակ առանձնապէս խօսեցաւ կարգ մը իշխաններու, որոնց վրայ մեծ վստահութիւն ունէր:

— Մարհատ եւ Աղամ ժարտական կարեւոր ուժեր են: Արարոյի օրով գործեր կատարած են եւ կարգ մը մատնիչներ պատուհասած: Արդէն կը ճանչնաք Սարհատը, որ Տէր Ղազարենց տունէն է եւ բաւական ուսում ունի: Ասոնք երբեմն պիտի երեւան այս չրջաններուն մէջ, եւ եթէ Քիւրտները սպառնական քայլեր առնեն, պիտի գիմադրեն անոնց: Աւելի լոյսի պէս պահեցէք այս երիտասարդները, երբ ձեր չրջանները երեւին:

— Այդ ի՞նչ խօսք է, պարոն Արմենակ, — ըսաւ իշխան Դասպարը, — անոնք մեր հարազատ դաւակներէն աւելի արժէք ունին մեր աչքին:

Յորք իշխաններէն ոմանք մեկնեցան, Արմենակ առիթը ունեցաւ աւելի

մտերմօրէն խօսելու Սարգստի եւ Արամի հետ: Ներկայ էին նաեւ Տալուրիկի շրջանէն քանի մը երիտասարդներ:

— Դուք այլեւս թուցիկ խումբ մըն էք, պիտի հասնիք հոն, ուր կարիք կայ, պիտի հարուածէք շէտակի, որպէսզի զիւղացիները իրենց ցեղապետական կռիւներուն վարժուին շէտակի բնոյթ մը տալ: Գիւրտ աշխրէթապանները վճռական հարուածէ կը վախնան: Երբ առաջին հարուածէն դիակ մը փոռի դետին, անոնց շարքերը կը քայքայուին: Եղէք դադարապահ եւ ցուցամոլութենէ հեռու: Մեզի սպառնացող վտանգը մեծ է, եւ մեր լեռնային կռուողները տակաւին ասոր ծանրութիւնը չեն զգար:

Սարգստ այս խումբին մէջ զգաց, թէ վերադարձած է Արաբոյի օրերուն եւ արդէն փախստական մըն է: Խորհրդակցութենէ դուրս ելած պահուն, կը զգար այն ընդարձակ վտանգը, որ կը ծանրանար բոլոր շրջաններուն վրայ: Կը զգար թէ միակ ապաւէնը այն զէնքն է, որ դրկած էր այնքան սիրով ու ջերմեռանդութեամբ: Նետուած էր հրդեհին մէջ եւ կը զգար, թէ կռուի այդ դժուրէրը զինք պիտի հեռացնէր այն տաք զգացումէն, որ այնքան խորունկ էր...

Սուսամ կը դառնար երազային կայծկլտում մը իր մինակութեան մէջ, ու իրականութիւնը կը մնային իր զէնքն ու բարձրադիր այն ժայռերը, որոնց շուքին առկ նստած կը մտածէր թշնամու մասին:

— Աղա՛մ, — ըսաւ Սարգստ, — անգամ մը անցնինք Առաքելոց վանքի կողմերը եւ Դաւաթի դիւղերը հոստութեանք, տեսնենք լուր մը հասած է այդ կողմերը Արաբոյէն եւ Լեւոնէն:

— Ես ալ կը փափաքեմ այդ կողմերը անցնիլ, մեզի կապուած ընկերները դտնելու, բայց նայինք Արմենակը ի՞նչ խորհուրդ կու տայ:

Տալուրիկի երիտասարդներուն հետ մտերմացան անոնք եւ խօսք տըւին գիրար դտնելու, երբ այս շրջաններուն վտանգ սպառնայ: Տալուրիկցի այս երիտասարդները քաջ էին եւ գիւղը հպարտ էր անոնցմով, իսկ այդ իրիկուն աւելի մեծ ուրախութիւն մը համակած էր զիրենք եւ կը զգային, թէ դիւղի շրջապատէն դուրս ճամբայ մը կը բացուի իրենց առջեւ եւ թէ իրենք օր մը պիտի կրնային Քուռիկի Զալային հեծնել, եօթը աշխարհներու եօթը գոնէրը բանալու համար:

Առաւօտուն Արմենակ յայտնեց Սարգստին, թէ իրեն հետ պիտի ճամբորդէր մինչեւ Շէնիկ, իշխան Գրգօն տեսնելու համար: Անոնք անմիջապէս պատրաստուեցան եւ երբ Արմենակ ճամբայ ելաւ, զինուած՝ ընկերացան անոր: Իշխան Գաւապը իր տղան եւս ընկերացուց անոնց, որպէս յարգանք Արմենակին, հակառակ այս վերջինին ցանկութեան:

Ճամբորդները բռնեցին Անտքի ուղղութիւնը եւ երբ լերան լանջերէն վար պիտի իջնէին գէպի Շէնիկ, Արմենակ դարձաւ իշխան Գաւապի երիտասարդ տղուն:

— Այստեղէն ետ դարձիք, եւ իմ շնորհակալութիւնը յայտնէ հօրդ եւ իշխաններուն: Զէնք ունեցող երիտասարդներդ միշտ միասին եղէք, ձեր վառօղի եւ կապարի պահեստը շատցուցէք, ձեր ունեցածը բուռն կռիւի մը մէջ չուտով կը վերջանայ: Կռիւը որ ձեզի կը սպառնայ, չի նմանիր արջի եւ քարայծի որսորդութեան: Գնդակ եւ վառօղ պէտք է:

Երիտասարդը որ տրամադրուած էր այս ընտիր խումբին հետ օրերով լեռ ու ձոր կտրելու, արտակոտոր բայց խոնարհութեամբ լսեց Արմենակի պատուէրը եւ բռնեց Տալուրիկի ճամբան:

Բ.

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

Այդ իրիկուն իշխան Գրգոյի տունը բանակատեղիի մը վերածուած էր։ Ներսը իշխան Գրգոյի շուրջ համախմբուած էին Շէնիկի եւ շրջակայ քանի մը գիւղերու իշխանները։ Ուրախ էին որ իրենց հաւաքոյթին ներկայ կ'ըլլար անակնկալօրէն Արմենակը։ Անոր հետն էին Սարհատն ու Աղաժը, որոնց քաջագործութիւնները, պատանեկան օրերուն լսած էին Առաքելոց վանքէն վերադարձող ուխտաւորներէն։

Տօնական հանդիսութեան մէջ էր դիւղը, ու ասօին կեդրոնատեղին էր իշխան Գրգոյի տունը։ Դուրսը, բակերուն եւ փողոցներուն մէջ, գինուած երիտասարդներ համախմբուած էին եւ կը խօսէին օրուան դէպքերուն մասին։ Կիները եռանդուն աշխատանքի մէջ էին, դուրսը օճախներ կը վառէին՝ հիւրասիրութեան պատրաստութիւններ տեսնելու համար։ Աշխատանքի ընթացքին, մէջ ընդ մէջ, անոնք իրարու կը պատմէին այն հերոսական հարուածի մասին, որ մէկ օր առաջ տեղի ունեցած էր Քիւրտերուն դէմ։

Իշխան Գրգոյի անունը ամէնուէն լեզուին վրայ էր։

Ներս համախմբուած իշխանները կը խորհրդակցէին, երբ Արմենակ եւ իր ընկերները տեղ դրակցին ընդունարանին մէջ։ Տան երիտասարդները ոտքի էին եւ ծառայութիւն կ'ընէին։ Դուրսի խանդավառութեան փոխարէն, ներսը մտահոգութիւն կար շրջաններէն եկած իշխաններու դէմքին վրայ։ Գոհ էին ու հպարտ տրուած շրջանցիկ հարուածէն, բայց կը մըտածէին, թէ Շէկոյի աշխրէթը անպայման հակահարուածի պիտի դիմէ։ Իշխան Գրգօն հանդարտ էր եւ ազնուական պարտք մը կատարած մարդու վեհութիւնն ունէր։ Փաշակոբով իշխանը կ'աշխատէր հիւրասիրութեամբ ու քաջալերանքով մտահոգութիւնները փարատել։

Արմենակի ներկայութեան, խօսքը անմիջապէս օրուան դէպքին շուրջ զարձաւ։

— Բարով եկաք, պարոն Արմենակ, ձեր այս հանդիպումը մեր բախտն է, ձեր խորհուրդներուն պէտք ունինք, — խօսքը բացաւ Շուշնմանիկի իշխան Մարտօ, — փառք Աստուծոյ, այսօր յաղթանակը մեր կողմն է, շնորհիւ իշխան Գրգոյի, վաղը երբ այդ անօրէնները աւելի մեծ ուժով մեր վրայ թափին՝ ի՞նչ պիտի ընենք։

— Շատ մի մեծցնէք եղածը, — ըսաւ Գրգօն, — աւելի լաւ է պարոն Արմենակի ներկայութեան խորհինք, թէ ինչո՞ւ համար Շէկոյի տան աշխրէթը ոտքի ելաւ մեր դէմ։

Արմենակ խօսք առաւ։

— Իշխաննե՛ր, կատարուածէն անտեղեակ ենք։ Ձեր այս խօսակցութիւններէն բան մը չեմ կրնար կռահել։ Ի՞նչ է պատահած եւ ինչպէս։ Քիչ

մը մանրամասնեցէ՛ք, որպէսզի կարողանանք կարծիք մը կազմել:

Արմենակի Հարցումներուն անմիջապէս չպատասխանեց իշխան Գրգռօն: Լուռ մնացին Շէնիկի միւս իշխաններն ալ: Շուշնամերկի իշխան Մարտօն պարտք համարեց դէպքը ներկայացնել հիւրերուն:

— Պարոն Արմենակ, Շէկոյի Քիւրտերը մինչև հիմա բարեկամ էին մեզի եւ ատենօք միասին կուտած ենք թուրք պետութեան դէմ, երբ պետութիւնը կ'ուզէր իր իշխանութեան տակ առնել Սասունը եւ տուրք դնէ՝ մեզ անկէ: Վերջերս անոնց վերաբերմունքը փոխուած կը տեսնեմ, ատեն ատեն ուխտքի գողութիւն կ'ընեն, եւ երբեմն ալ մեր հովիւներուն նեղութիւն կը պատճառեն: Ինչպէս գիտես, Շէկոյի տան բոլոր Քիւրտերը հայերէն կը խօսին եւ դարեւրով բարեկամ մնացած են իրենց չըջապատի Հայերուն, իրենք գիրենք ազգակից նկատելով մեզի: Միայն խլամութիւնն էր, որ տարբերութիւն մը կը դնէր մեր միջեւ: Հիմա զբաղուած են եւ իրենց մեծերը կ'արտայայտուին ամէն անգամ, երբ առիթը ներկայանայ, թէ այս չըջանները պէտք է ենթարկուին Շէկոյի տան ցեղապետութեան, իբրեւ դա՛րաւոր իրաւունք մը: Այլ չենք գիտեր սատանա՞ն գիրենք զբաղած է, թէ օտմանցին:

Իշխաններէն մէկը.

— Իշխան Մարտօ, երէկուան եղածը պատմէ, անոնց ըրածը ներկայացուր պարոն Արմենակին: Կատարուածէն կը հասկցուի, թէ ինչ է մեր երէկուան բարեկամներուն ուզածը:

— Այդ պիտի ըսէի: Մէկ քանի օրերէ ի վեր մեր հովիւները, ինչպէս նաեւ մօտիկ գիւղերէն ամառանոց ելլողները կը նշմարեն, որ Շէկոյի Քիւրտերը երբեմն քան չոգի, երբեմն ալ յիսուն զինուած մարդերով մեր ամառանոցները կ'այցելեն, բռնի կերակուր կ'առնեն եւ կը վերադառնան կիրճերու մէջ՝ երեկոյեան կրկին վերադառնալու համար: Առաջ, երբեմն, մէկ երկու հոգի այդ կողմերէն կ'անցնէին: Այս գինեալ արշաւանքը մեզի մօտահոգութիւն պատճառեց, ու երէկ, առաւան դէմ, երբ Շուշնամերկի եւ չըջակայ գիւղերու հօտերը փռուած էին մարդագետիւններու եւ պուրակներու մէջ, հարկւրէ աւելի զինուած Քիւրտեր յարձակում գործեցին եւ հօտերը քնցին դէպի իրենց չըջանները: Մեր հովիւները հազիւ երեք չորս հրացան ունէին: Դիմադրեցին, ապաստանելով մօտիկ ժայռերը, իսկ անդէն հովիւները եկան լուր տալու մեզի: Մենք, մեր կարգին, հաւարը ձգե՝ գինք մինչև Շէնիկ եւ Սեմալ... Բարեբախտաբար իշխան Գրգռոյի ձեռքին տակ երեսուն երիտասարդներ կային պատրաստ, որոնք անմիջապէս նետուեցան դէպի ամառանոցները եւ կրցան հասնիլ Քիւրտերուն: Մանր կռիւ տեղի ունեցաւ, եւ երբ քանի մը Քիւրտերու գիակներ թաւալեցան կռուի ընթացքին, ուխտքի հօտերը թողած՝ ոմանք ժայռերու մէջ ապաստանեցան, ոմանք ալ դէպի իրենց լեռները քաշուեցան խուճապահար: Օգնութեան հասնող ուժերու մէկ մասը հօտերը ետ դարձուց, իսկ միւս մասը հալածեց թշնամին: Հայերու հօտերուն խառնուած էր նաեւ Քիւրտերուն պատկանող հօտ մը: Իշխան Գրգռօն եւ իր կտրիճները շեշտակի հարուածներ տուին ժայռերուն մէջ գիրք բռնած Քիւրտերուն եւ անոնցմէ մէկ քանին ձորերու մէջ զլտորեցին: Քիւրտերը այս կորուստներէն լեղապատառ՝ փախուտի գիծեցին: Աստուածային հրաշքով՝ ո՛չ իշխանի զինեալներէն եւ ո՛չ ալ հովիւներէն մարդու կորուստ չունեցանք: Հովիւներէն մէկը միայն թեթեւ մը վիթաւորուեցաւ ռաքէն: Քիւրտերը երբեք այդպիսի հաւուածի հանդիպած

չէին: Ընդհանրապէս աշխրհեցեալի կոխներու մէջ մէկ երկու հոգի կը վերաւորուին եւ մէկ հոգի ալ կը սպաննուի: Մինչդեռ երէկ տասներէնդ դիտակ ձգեցին ձորերու մէջ, իսկ վերաւորներու մասին պաղափար չունիմ:

— Իշխան Մարտո, — կատակեց ժողովականներէն մէկը, — ըսէ որ Շուշումներկի եւ բոլոր շրջաններու ոչխարները անպնաս ետ բերինք եւ անոնց հետ յաւելեալ ճիւղ մը քրտական ոչխար: Յայտնի է որ այս իրիկունք անոնցմէ խորոված պիտի ուտես, օրհնելով Բիւրտերը, որ այս առիթը տըւէին մեզի:

— Այս իրիկունք խորովածը պիտի ուտենք, բայց վաղը Շէկոյի աշխրհեցեալ երբ իր սպաննուածներուն վրէժը ուզէ լուծել, մենք ալ պատրաստ պէտք է ըլլանք: Անոնց յարձակումը խորոված ուտելու չի նմանիր: Այսօր շնորհակալ ենք իշխան Գրգոյին, որ այս քաջագործութիւնը ըրաւ, բայց ամէն օր, ամէն տարի վրայ ու ձորի մէջ իշխան Գրգոյն ներկայ չէ: Այսօր ուտենք, խմենք, բայց վաղուան մասին մտածենք:

Իշխանները գէպքին մանրամասնութիւնները իրարու բերնէն խլելով՝ կը ճոխացնէին դրուագները:

Արմենակ մտածումներու ծովու մը մէջ ընկղմած՝ մտովի կը պատկերացնէր Սասնոյ բարձրաւանդակի պատմական անցքերը ու կը բազում տէր իր աչքին պարզուած այդ օրերու իրողութեանց հետ:

Ինքնապայտպանութեան մղձաւանջէն բռնուած ժողովուրդ մը անդաւորուած էր Մովսարի արեւմտեան ստորոտները եւ Անտոքի արեւելեան լանջերուն վրայ, աղքատ ու խաշնարած, բայց իր ազատութեան նախանձախնդիր: Անխիշտակ դարերէ ի վեր ապրած էին երկնասլաց լեռներու դրացնութեան հետ եւ իրենց երջանկութիւնը գտած էին անոնցմէ բխած հազար աղբիւրներու շինջ ջրերերուն մէջ: Լեռներու բարձունքներէն ազատօրէն ու պարզունակ խօսած էին Աստուծոյ հետ ու երբ բռնութիւնը թաթը երկարած էր իրենց, մահուան դնով ցցուած էին բռնութեան դէմ: Սասնոյ իշխանապետութեան օրերէն սկսեալ, այս շրջանները իրենց անկախութիւնը պահած էին մինչեւ 19-րդ դարու վերջերը: Անկէ ետք, հիւսիսէն ու հարաւէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն եկած արշաւանքները կործանած էին Հայոց աշխարհը: Միայն Սասնոյ բարձրաւանդակը կրցած էր մասամբ անվրէնս մնալ: Հարաւէն Քիւրտերը, որպէս թափառաշրջիկ ցեղեր, հետզհետէ բարձրացած էին Սասնոյ կարգ մը շրջաններուն մէջ: Օսմանեան կայսրութեան մուտքը Հայաստան, տեղի կ'ունենար 1515-ին: Քիւրտերը բացառիկ առանձնաշնորհումներ կը ստանային սուլթան Մուրատ Գ-էն, ու դաշնադրով կը պահէին իրենց ցեղապետութիւնները, զէնք կրելու իրաւունքը եւ կ'օգտուէին իսլամական ինքնապատուի իրաւունքներէն: Այն օրէն ի վեր, անոնք, Հայութիւնը ոչ միայն հպատակ կը նկատէին օսմանեան կայսրութեան, այլեւ հպատակ քրտական ցեղապետութիւններուն:

Ու ահա երկու-երեք դարերէ ի վեր անոնք կը ծաւալէին Հայաստանի բոլոր կողմերը ու որպէս վրանարնակ ու խաշնարած՝ մասնաւորապէս լեռնային արօտառեղիներուն ու անտառներուն պէտք ունէին, որոնցմէ ամէնէն ջրառատը Սասնոյ լեռներն էին: Սասունը պահելով հին դարերէն մնացած իշխանական տեղական ազատութիւն մը, հետզհետէ կը տկարանար, կ'աղքատանար ու ապրուստի հոգէն տալուամբ՝ զէնքի փոխարէն բազ ու բրինձ կ'առնէր, իր գոյութիւնը պահելու համար: Բայց լեռնային կեանքի անհրաժեշտութիւններէն մէկն էր նաեւ որսորդութիւնը, որուն շնորհիւ ա-

մանք ղէնքերը գործողութեանը կը պահէին որսորդութեան ու հօտերու պաշտպանութեան համար: Քրտական վրանաքնակութիւնը միայն քանի մը ամիս կը տեւէր ու անոնք կը վերադառնային ղէպի հարաւ, աւելի տաք տեղեր որոնելու: Սկզբնական շրջանին, անոնց ներկայութիւնը, այնքան ալ ճնշիչ չէր թուէր: Բայց Քիւրտերը իրենց իշխանապետութեան մաս նկատեցին այս ծաւալումը եւ ոչ միայն օգտուեցան լեռներու ընծայած բարիքներէն, այլեւ ձեռք երկարեցին Սասունցիներու ստացուածքին: Այս հակամարտութիւնը հետզհետէ սուր ընդթ ստացաւ եւ դարձաւ վտանգաւոր: Ու երբ Հայերը զարթօնքի մը պահուն Հայաստանի բարենորոգման եւ ազատութեան նախադասութիւնը սկսան, Քիւրտերը անդիտակցօրէն հայոց ազատութեան ճանապարհները կտրեցին, արիւնոտ ղէպքերով: Այս արարքները այն աստիճանի հասան, որ Պերլինի վեհաժողովի ընթացքին թրքական պետութիւնը կը խոստանար բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի նահանգներուն մէջ եւ հայ ժողովուրդը պաշտպանել ջրտական ոտնձգութիւններու դէմ: Դիւանագիտական խորամանկութեամբ Թուրքերը հայկական կնճառ խնդրէն իրենց ձեռքը կը լուային եւ քաղաքական հանրային կտրծիքի առջեւ Քիւրտերը միայն կը մնային որպէս բռնատէր ու վայրենի: Եւ իբօք, ամէն քայլափոխի, Հայութիւնը ինքզինքը ենթակայ կը զգար ջրտական վայրագութիւններու եւ անապահովութեան: Բնագոյացար հայ ժողովուրդի առաջին բողոքը պիտի ըլլար անմիջական վտանգին դէմ ու ինքնապաշտպանութեան առաջին քայլին իր դէմ պիտի գտնէր քիւրտ ցեղապետները, որոնք անիշխանական կեանք մը ստեղծած էին հայկական բարձրաւանդակին մէջ:

Կրկնակի տիրապետութեան մը տակ ճգմուած ժողովուրդը հետզհետէ զլուկ կը բարձրացնէր, անհատական մասնակի արարքներով իր տարբական իրաւունքը կը պաշտպանէր ու այս բռնկուն վիճակին մէջ, լրիւ կերպով կ'ըմբռնէր երկաթէ շերտիմ պահասը:

Այդ օրերուն, միայն Սասնոյ վերին բարձրաւանդակն էր, որ ազատ կը մնար ջրտական ոտնձգութիւններէն: Կառավարութիւնը ոտք չէր դրած այդ բարձունքներուն վրայ, ու հին հայկական իշխանութիւններէն մնացած էին գեղական իշխաններ, ցեղապետական ընտանիքներով ապրող: Կը թուէր թէ հին օրերու սովորութեամբ էր, որ ատունք իշխան տիտղոսը կը կրէին: Սահմանափակ էր անոնց ուժը, եւ սահմանափակ էին նաեւ կարելիութիւնները: Անոնցմէ միայն մէկ քանի կորովի մարդիկ կըրցած էին պատիկ իշխանի մը դերքը ունենալ ու իրենց շուրջ հաւաքել բաւական թիւով զինակիցներ, եւ ցեղային պաշտպանութեան համար ոտքի հանել իրենց շրջապատի Հայերը:

Այդ իշխաններէն մէկն էր Գրգօն, որ փոքր տարիքէն քաջ որսորդ էր եւ աւանդական տան մը իշխանը: Ան կըրցած էր զինուած բանակի մը վերածնել Շէնիկի երիտասարդները, ու երբ ոտնձգութիւններ կ'ըլլային դիւղին պատկանող անտառներուն, մարդագետիներուն կամ լեռնանցքներուն մէջ, իշխան Գրգօն իր սակաւաթիւ հետեւորդներով հարուածող բանակի մը դերքը կը կատարէր ոչ միայն պատկառազօւ դառնալով Քիւրտերու աչքին, որոնք անոր շնչոտիկ հարուածները կրած էին, այլեւ պատկառանք պարտադրելով շրջակայ հայ իշխաններուն եւ իշխանիկներուն, որոնք, խաղաղ օրերուն երբեք չէին հանդուրժէր դրացի գիւղի մը իշխանին մեծութեան:

Այսպէս, իշխան Գրգոյի տունը հաւաքուած էին Եռլնամներէն եւ մէկ երկու փոքր գիւղերու մեծամեծները, որոնք իշխան տիտղոսը ունէին, հա-

կառակ իրենց ուսերուն կրած ցնցոտիներուն։ Անոնք բոլորը, օրուայ յաղթանակին ուրախութիւնը ապրելով Հանդերձ, վաղուայ մտահոգութիւններով ծանրաբեռնուած կը թուէին։ Անոնց մէջ ամէնքէն խոհուն եւ ամէնքէն պատկառազդուն իշխան Գրգօն էր, որ իր տարած յաղթանակի մասին ոչ մէկ խօսք բրաւ, թէեւ այդ օրերուն այդպիսի վճռական Հարուած մը անակնկալ էր Քիւրտերուն Համար։

Շէկոյի տան ջախջախիչ պարտութիւնէն ետք, որեւէ ցեղապետ մինաւոր պիտի չհամարձակէր ինքզինք վտանգի ենթարկել իշխան Գրգոյի ազդեցութեան շրջանակէն ներս։ Բայց մտահոգիչ երեւոյթներ շատ էին ու այդ երեւոյթներէն մէկն էր քիւրտ ցեղապետութիւններու Համախմբումը։ Այդ շարժումին կառավարիչները կը Հանդիսանային շէյխերն ու մոլլաները, իսկ լաւագուտ սրբազան պատերազմ Հրահրելով Սասնոյ ազատ շրջաններուն դէմ։

Արմենակ, որ ուշի ուշով մտիկ ըրաւ օրուան դէպքը, մօայլ տրամադրութիւններու ենթարկուած էր։ Ժողովականները անհամբեր էին լսեալու անոր կարծիքը։

— Իշխաննե՛ր, — ըսաւ Արմենակ, — Հպարտութեան արժանի տարբէք է իշխան Գրգոյի խիզախութիւնը, ու ես միշտ հիացած եմ անոր վճռականութեան վրայ։ Քիւրտը միմիայն վճռական Հարուածէն կը վախնայ եւ կը զգուշանայ։ Եթէ այդ գիւղերը ողողուած չեն Քիւրտերով՝ շնորհիւ իշխան Գրգոյին է, որ ամբօրէն կը պահէ Տարկուի կիրճը, ուրկէ անցնողը այլեւս տէրն է Անտաքիին եւ Ծովասարին։ Երբ դուք ձեր հօտերով գրադած էք եւ ձեր երկրագործական աշխատանքները կը կատարէք, ես նշմարած եմ, որ իշխան Գրգօն տարին մէկ անգամ իր հօտերուն մէկ մասը վառօդի եւ դնդաւի կը վերածէ։ Երբ ներս կը մտնէ ձեր այս ժողովին, գուրքը, Շէյնիկի փողոցներուն մէջ զինեալներու գումարտակ մը տեսայ, որ կազմ ու պատրաստ կը կենար, կարծես թէ արշաւանքի մը պիտի ձեռնարկէր։ Մենք ա՛մէն օր վտանգի մէջ ենք, ու իշխան Գրգօն ամէնէն լաւ ըմբռնած է ձեր կացութիւնը։ Գիշեր թէ ցերեկ թշնամին կրնայ յարձակիլ ու, եթէ առաջին վճռական Հարուածը չտանայ, զեղական բազմութիւնները անգոր կ'ըլլան զինուած քիւրտ խումբներն ու մէկ կենայտ։ Լաւ ըսաւ իշխան Մարտօն, Քիւրտերէն խլուած ուշադրեմէն խորոված պատրաստենք եւ ուտենք, բայց պատրաստ ըլլանք նոր ներխուժումներու դէմ։

Մարտօն խօսքի մէջ մտաւ։

— Այդ է ըսածս, պարոն Արմենակ, վաղը մեր ունեցած չունեցածը կը տանին ու մենք կը մնանք չոր քարերու մէջ։ Թող իմ այծերուն կէսը երթայ, բայց դոնէ տասը Հրացան դանուի մեր գիւղերուն մէջ։

— Բոլորը պիտի զինուին, իշխան Մարտօ՛, այն վտանգը, որ կը ծաւալի Սասնոյ շուրջ, ոչ միայն ուշադրի հօտերը պիտի տանի եւ Հարսները պիտի առեւանդէ, այլ մեր ամբողջ ժողովուրդը պիտի սրածէ, մեր զոյրութիւնը պիտի ցնցէ, այս է ճշմարտութիւնը։ Ահա Սարհաան ու Ալամ եկած են Հարաւէն ու տեղեկութիւններ բերած քրտական ամբոխներու մասին, որոնք շատ մտահոգիչ են։ Տղաքը իրենց տունն ու տեղը թողած՝ այս լեռները քաշուեցան հօտեր պահելու։ Տունն ու տեղը ըլլալու տրամադրութիւն չունին այս երկաւորները։ Վտանգը մեծ է, մանաւանդ երբ նկատի կ'առնենք Շէկոյի տան աշխրհի տարբերը։ Ատեն մը կար, որ ատոնք Հայերոս Հետ միասին թուրք պետութեան կը դիմադրէին, վանքեր կը պաշտպանէին, նոյնիսկ ցեղապետական արշաւանք կ'ընէին Հակառակորդ Քիւրտերուն դէմ,

Հայերէն կողոպտուած հօտերը ետ խելու համար: Իսկ հիմա ի՞նչ դրդու-
մով այս հայանման ու հայախօս Գիւրտերը իրենց զէնքը դարձուցած են
ձեր շրջանին դէմ:

Այդ պահուն էր, որ իշխան Գրգօն միջամտեց.

— Կռիւր կռիւ է, ով որ մեղի կը զարնէ, մենք ալ անոր պիտի դար-
նենք, բայց Շէկոյի տան ընթացքը մեր դռներուն առջեւ կը բերէ վտանգը,
անոնք Մովսէսի հարաւէն եւ տրեւելքէն մեր ազատ շրջանի կռնակը կը
հարուածեն եւ կը խանգարեն մեր հաղորդակցութիւնը Մուշի եւ Մշոյ դաշ-
տին հետ: Այս ընթացքին մէջ խորամանկ կառավարութեան մատը եթէ
չկայ, դիւրին է լեզու մը դնել անոնց հետ, հաշտութեան եզր մը ճարել.
Իսկ եթէ կառավարութեան դրդումն է, աւելի շատ մտահոգ պիտի ըլլանք,
քանի որ վտանգը կը դառնայ ընդհանրական:

— Մասով վէրքին վրայ դրիւր, իշխան Գրգօ, — ըսաւ Արմենակ, — ինչ
որ կը կատարուի այս անժիտ Գիւրտերուն կողմէ, թուրք կառավարութեան
դրդումն է, եւ աւելի վատ նպատակներով քան մենք կրնանք երեւակայիլ:
Հայկական հարցը եւ բարենորոգումները կ'ուզեն թաղել արեւան մէջ ու
յանցանքը նետել ընչաքաղց եւ կողոպուտներու վարժուած Գիւրտերու վը-
րայ: Այսօր քիւրտ ցեղապետները եւ թուրք կառավարութիւնը միտսին են,
տաճկական դրօշին տակ: Մենք ստիպուած ենք երկուքին ալ զէմ կռուիլ,
ու ատոր համար Սասնոյ իշխանները միտկամ պէտք է ըլլան եւ ներքին խը-
ռովութիւնները դադարեցնեն: Եթէ մեր բոլորի ուժերը միտսին ըլլան, թըշ-
նամին դիւրութեամբ չի կրնար ընկճել Սասունը:

— Խօսքդ աւետարանի խօսք է, — բացաղանչեցին քանի մը իշխաններ,
ու աւելցուցին միաբերան, — անիծուած ըլլայ ան, որ միութենէ դուրս պի-
տի մնայ:

Այս խօսքերը կարծես վերջաբան մը եղան իշխաններու խորհրդակ-
ցութեան ու իշխան Գրգօն հրաւերեց բոլորը, որ ճաշի նստին:

Երբ իշխանները բաց սրահին մէջ կը ճաշէին, դուքսը, օճախներուն
շուրջը եւ պատերուն տակը համախմբուած հրոցանակիր երիտասարդներն
ալ խորովածները վայելելու սկսան:

Գրացի բոլոր կիները ժրջան ուշադրանքի մէջ էին, օճախները կը
հրահրէին, հաց կը բերէին եւ եփած խորովածները կը բաշխէին ոտքի կե-
ցած երիտասարդներուն: Իշխան Գրգոյի տան շրջապատը բռնակատեղիի
մը վերածուած էր: Ամէն մարդ աճապարանքի մէջ էր, կարծես թէ կերա-
կուր ուտելէ ետք՝ արշաւանքի պիտի ելլէին:

Շուշնամբերկի գիւղացիներէն մէկը հարցուց.

— Զէնքերը ձեր ուտերէն վար չառիք, երեւի այս դիւեր ճամբայ պի-
տի ելլէք:

— Իշխան Գրգօն պատուիրեց, որ միշտ կազմ ու պատրաստ ըլլանք. ով
դիտէ թշնամին ե՛րբ իր հարուածը կ'ուղղէ մեզի դէմ: Վտանգի ազդանշան
տրուելուն պէս, իշխան Գրգոյի հրամանը կարճ է, — քելէք, կ'ըսէ ու ինքը
կը խոյանայ առաջ, վա՛յ տներ, որ պատրաստ չէ եւ կ'ուշանայ:

— Հիմակ ու հիմա մենք Շէկոյի տան ուշադրանքէն պատրաստուած

խորովածներէն ուտենք, բան մըն ալ պատահէ՝ Աստուած ողորմած է, — ըսաւ տարեց Շէնիկցի մը, որ քարի մը վրայ նստած՝ աւելի հանդարտօրէն կը ծամէր կէս եփած խորովածը:

— Հալալ ըլլայ կերածդ, — ըսաւ երիտասարդ մը, — ասկէ ետք թուրքի եւ քիւրտի ունեցածը մեզի ալ հալալ է: Մեր Աստուածը եթէ չարտօնէ, Մուհամմէտին կը դիմենք, անիկա զօրաւորին անմիջապէս արտօնութիւն կու տայ:

Ճիշդ այդ պահուն, անոնց քովը կեցաւ Սարհատ ու աչքերը սեւեռեց խօսող երիտասարդին.

— Ի՞նչ քարոզ կը կարգաս, Կիրակոս, Առաքելոց վա՞նքը կը կարծես այտեղը:

— Վա՛յ Սարհատ, այդ գո՞ւն էիր, որ պարոն Արմենակին հետ ներս մտար, քեզի հետ եղողն ալ մեր յոր դուխա Աղամին կը նմանէր:

Սարհատ ու Կիրակոս գրկախառնուած էին այնքան ջերմութեամբ, ինչպէս կ'ըլլան դպրոցական սիրելի ընկերները, երբ իրար կը դտնեն անսկզկալօրէն:

Սարհատ, ճաշը վերջացնելուն պէս, սրահէն դուրս ելած էր իր հին ընկերները փնտռելու համար: Կիրակոս եւ Մանուկ Շէնիկցին եկած աշաւ կիրտներ էին զպրեմիանքին մէջ, ու անոնք յաճախ Սարհատի եւ Աղամի հետ պտոյտի կ'ելլէին եւ իրար կ'ըմբռնէին որպէս լեռնական պատանիներ: Ու հիմա, այս բոցավառ օճախներուն դիմաց, պէնքերու փայլիլուն լողիւններուն մէջ, իրար կը դտնէին Առաքելոց վանքի տիրացուները, որոնք այլեւս նոր զգեստաւորումով՝ գինուորեալ մանկունք դարձած էին:

Անոնք շուտով դառն նաեւ Մանուկը, որ դուրսի գիւղերէն եկող երիտասարդները կերակրելու դործով զբաղած էր, որպէս իշխան Գրգոյնց տան երիտասարդներէն մէկը, ու միասին սրահ մտան: Արմենակ կը խօսակցէր իշխաններուն հետ, իսկ տան երիտասարդները սեղանը վերցնելէ ետք, ոտքի կեցած՝ կը սպասարկէին:

Աւրամ անմիջապէս ճանչցաւ Սարհատին քով կեցողները եւ տեղէն ցատկեց դէպի իր հին ընկերները եւ զրկախառնուեցաւ անոնց հետ: Արմենակի եւ իշխան Գրգոյի ուշադրութիւնը դարձաւ այս երիտասարդներուն կողմը: Արմենակ խօսքը ուղղեց Սարհատին.

— Սարհատ, ի՞նչ գործի վրայ ես, արդէն խումբդ կազմեցի՞ր:

— Պարոն Արմենակ, երկու-երեք տարիներէ ի վեր իրար կորսնցուցած էինք, իրար դատնք. կ'ուզես խումբ հաշուէ, մենք պատրաստ ենք:

— Արարոյի օտողը դուն պիտի բռնես, Սարհատ, — ըսաւ իշխան Գրգոյն, — մեր Մանուկն ու Կիրակոսն ալ քեզի կը քաշխեմ, անոնք ալ վանքի հացը կերած են եւ ջուրը խմած: Դուք իրար լաւ կը հասկնաք:

— Խումբը կատարեալ է, — ըսաւ Արմենակ, ու դառնալով իշխան Գրգոյին — այս շարժական խումբը քու մօտդ պիտի պահես: Երբեմն երբեմն թող երեսնան Առաքելոց վանքի կողմերը, որպէսզի Դաշտի եւ Մուշի մէջ զօրծող անձերուն հետ շփուի ունեւան եւ վերադառնան հոս իրենց հաւաքած տեղեկութիւններով:

— Աչքիս վրայ տեղ ունին այս երիտասարդները, — ըսաւ իշխան Գրգոյն, անյայտնի ուրախութեամբ, — փոքրաթիւ է խումբը, բայց բանակ մը կ'արժէ:

Արմենակ դո՛ւ էր այս պատահական կարգադրութիւնէն: Իշխան Գրգոյն

գոյի բարեացակամութիւնը մեծ ապահովութիւն մըն էր այս նորաստեղծ խումբին համար, եւ անոր հետ գործակցութիւնը այս երիտասարդներուն մարտական փորձառութիւն մը պիտի ըլլար:

Արմենակ շուրջը հաւաքեց այս երիտասարդները եւ անոնցմով սկըսաւ զբաղիլ: Քանի մը թելադրանքներ ըրաւ անոնց՝ դադարապահութեան եւ զգուշութեան մասին ու աւելցուց.

— Խումբը մէկ սեղ պիտի չմնայ տեւապէս, եթէ անհրաժեշտ պարագաները չեն հարկադրեր: Երկու կամ երեք ընկերներով պէտք է այցելէք Առաքելոց վանքի շրջանը, ապա պիտի վերադառնաք Շէնիկ, ու եթէ իշխան Գրգօն ձեր ներկայութեան պէտք չունի, անցէք Տալուրիկ, քանի մը օր եղէք այնտեղի երիտասարդներուն հետ, հարաւէն հասած լուրերը հաւաքեցէք, ու վերադարձին՝ մտէք Կեալիէ Կուզան, իշխան Պետոյին մօտ, տեղեկութիւններ առնէք անոր, ծանօթացէք զինուած երիտասարդներուն հետ. օր մը անոնք կրնան ձեզի օգտակար ըլլալ: Այս շաղկապումները անհրաժեշտ են, մանաւանդ այս օրերուն, երբ Թուրքն ու Քիւրտը միացած՝ Սասունը շրջապատելու ձեռնարկած են:

Արմենակ կը խօսէր հաւատքով եւ ներշնչումով: Սարհատ եւ իր ընկերները խորապէս յուզուած ու գրաւուած էին անոր վարմունքէն ու խօսքերէն: Կը զգային, թէ առանձին առաքելութիւն մը կը շնորհուէր իրենց եւ թէ անձնադրահանգիստի գերագոյն պատգամը կու գար ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան տենդէն բռնուած հայ ժողովուրդէն:

Ուշ գիշեր էր: Հաւաքոյթին մասնակցողները իշխան Գրգօյին հետ կը խորհէին այն մասին, թէ Շէկոյի աշիրէթը ի՞նչ քայլեր կ'ընայ անեւ յառաջիկայ օրերուն: Արմենակ իր գրոյցը կը շարունակէր Սարհատի եւ անոր ընկերներուն հետ, Գուրոր կեցող զինուած երիտասարդները գիւղի փողոցներուն մէջ կ'երթնակէին, կատակներ կ'ընէին իրարու հետ, կը պատմէին կողմերու դանազան գրուագիւցներ, քիչ մը հեքիաթունակ բառերով:

— Այո, գիշերը քնանալ չկայ:

Հրահանգի մը պէս, այս խօսքն էր բոլորի շրթունքին վրայ:

Այդ պահուն ընկուզներին բռնէն զինեալ խումբ մը կը մօտենար Շէնիկի: Թաղի պահակները իրարանցումով լուրը կը հաղորդեն իշխան Գրգօյին: Մինչ լուրը բերնէ բերան կը փոխանցուէր, առաջին պահակները արդէն անվրդով խօսակցութեան բռնուած էին Կեալիէ Կուզանէն եկող քրտանէ աւելի երիտասարդներու հետ, որոնց գլուխը կեցած էր Տէր-Քալ քահանայ: Անոնք ճամբայ ելած էին դէպի Շէնիկ, օգնելու համար յաղթական իշխանին, եթէ Շէկոյի աշիրէթը հակահարուած մը տալու ելլէր:

Ուրախութեան ալիք մը կը տարածուէր Շէնիկի փողոցներուն մէջ, ու զինեալ խումբերը, որոնք կազմ ու պատրաստ կեցած էին իշխան Գրգօյի տան շրջապատին մէջ, լեռնական բացազանցութիւններով կ'ընդունէին դանոնք եւ կ'առաջնորդէին սրահ: Իշխան Գրգօն ջերմութեամբ կը գրկախառնուէր Տէր Քալին հետ, խորապէս յուզուած, որ Կեալիէ Կուզանը, իր գիտնական ուժին մէկ մասը, այսպէս, գիշերով կը հասցնէր Շէնիկ, Սասուն շուրջը բռնկած դէպքերը վերածելով համազգային ինքնապաշտպանութեան մը:

Տէր Քալը, որ խկտապէս քաջ, կորովի եւ դիտակից երիտասարդ քահանայ մըն էր, Կեալիէ Կուզանի զինեալ ուժերու ոգին էր եւ իշխան Պետոյի կողքին՝ խանդավառող ուժը՝ այդ մեծ կեդրոնին մէջ, Կրկնակի ուրա-

խուժիւն մըն էր իշխան Գրգոյի համար Տէր Քաջը տեսնել օգնութեան եկող զինեալներու գլուխը:

Արմենակ նոյնպէս ջերմութեամբ զրկախառնուեցաւ Տէր Քաջի հետ:

— Հայու Աստուածը արթնցած է, Տէր Քաջ, Սասունը ամէն կողմէ իր ուժերը կը համախմբէ իր գոյութեան պատերազմը մղելու համար: Ձեր ներկայութիւնը այս պահուն, ցոյց կու տայ, թէ Սասունը այլեւս բաժան թափանցեալ պատերազմի մը չէ, այլ ազգային հաւաքականութիւն մը: Բարով եկաք:

Արմենակ դարձաւ իշխան Գրգոյին.

— Իշխան Գրգո՛, Շէնիկը այլեւս մինակ չէ, Տաւուրիկը մինակ չէ, Կեալիէ Կուզան մինակ չէ, այլ իշխանապետութիւն մը՝ այս լեռնաղագաթներուն վրայ, որ պլլացող լոյս մը կը դառնայ, յոյսի ճամբայ մը ցոյց տալով մեր յուսուհատ ժողովուրդին:

Տէր Քաջը եւ քանի մը անհատներ իշխաններու հետ նստեցան որահր. իսկ զինուած երիտասարդները դուրս եկան եւ խառնուեցան զինուած ջոկատներուն: Անոնց համար խորոված պատրաստեցին բոցավառ օճախներու մէջ: Դուրսը, օճախներու եւ պատերու երկայնքին վառուած կրակները իրենց շառագոյն լոյսով սօնական երեւոյթ մը կու տային յաղթական Շէնիկին:

Իշխան Գրգոն լաւապէս տեղեակ էր քրտական սովորութիւններուն: Յաճախ ընդհարումներ ունեցած էր անոնց հետ եւ հաստատ համոզուած, որ Շէնիկի աշխրէթը բռնկած ու կատաղած իր կորուստներէն ու վերաւորներէն, կրնար անմիջական վրէժխնդրութեան համար ճամբայ ելլել եւ հանդիպած Հայուն սպաննել, որպէս անմիջական փոխադարձութիւն: Ու այդ էր պատճառը, որ իշխանը պատուիրած էր բոլորին, զինուած ու պատրաստ կենալ մինչեւ լուսաբաց, հաւանական վտանգի մը զիմադրելու համար:

Միեւնոյն ժամանակ փորձառու այս մարտիկը կը պնդէր թէ, եթէ այդ օր չերեւի իրենց սահմաններէն ներս, իրենք կրնան ապահով ըլլալ թէ անոնք յառաջիկայ երկու շաբաթներու ընթացքին այլեւս պիտի չերեւին Մովսարի արեւմտեան կողերուն վրայ:

Ու երբ առաւօտեան արեւը հասակ մը բարձրացած էր, իշխան Գրգոյի կարգադրութեամբ զինուած ուժերը իրենց տեղերը դարձան, իսկ գիւղի զինեալներէն միայն տասնեակ մը, քանի մը բլուրներու վրայ պահակութեան ելան, միւսները հանգստացան կամ իրենց գիւղական աշխատանքներուն նսւիրուեցան:

Բոլորն ալ ուխտ մը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ վարակուած էին ու կը մրմնջէին.

— Հայու Աստուածը արթնցած է:

Արմենակ քանի մը զինեալներ հետը առած, վերադարձաւ Ուղղաղան, ժողովրդական գործիչի իր գերը շարունակելու համար: Ձիննալ ուղեկիցները սպասեցին գիւղի վերեւի ժայռերուն կռնակը, ու երբ Արմենակ Ղըզըլազան գիւղը մտաւ, անոնք ետ դարձան դէպի Շէնիկ:

Շատախի շրջանի գիւղերը մըջնային աշխատանքի մէջ էին: Վառօդ կը պատրաստէին, կապար կը թափէին եւ իրենց նախնական զէնքերը կարգի

կը ղենէին, համապատասխան թէ ամէն ոք ընդհարումները կրնան սկսիլ, թէ՛ թշնամի կրնայ դալ հարաւէն կամ հիւսիսէն, եւ իրենք պարտաւորուած են բաժնի քրքիւ զործածած ժամանակ, կամ իրենց հօտերը աքաղատելի-նքը տանելու պահուն՝ իրենց ուսին ունենալ նաեւ զէնքը, իրենց կետնքը եւ աշխատանքը ապահովելու համար:

❖

Շէկոյի աշխրեթը շերեւցաւ տլլելու Շուշնամերկի կողմերը եւ միայն սպառնալիքներ կ'ուղղէին իշխան Գրգոյի հասցէին, ինչ որ նշան էր, թէ յարձակում մը ընելէ առաջ, ստիպուած էր այդ աշխրեթը երկարորէն խորհիլ: Սովորական հարուած մը չէր, որ տեղի ունեցած էր Մովս-սարը երկուքի քաժող ստահանին վրայ: Շէկոյի տունը ցեղապետական կոն-նետու ընթացքին երբեք այդքան սպաննուած եւ վիրաւոր տուած չէր: Հա-յերու յարձակումն ալ նման չէր նախկին ինքնապաշտպանութեան կոն-նետուն, որոնք նպատակ կ'ունենային իրենց ոչխարները եւս դրաւելու կամ յարձակումը իրենց ղենէն հեռացնելու: Յարձակողական եւ շնչաւոր էր կռիւը, որմէ պարտուած էին, եռապատիկ ուժեր ունենալով հանդերձ:

Հաս չորական սովորութեան, այդ կռուին պատմութիւնը արդէն պարտուած էր չրջանէ չրջան, կատարուածն իսկ չափազանցելով: Ու երգն ալ, հերոսական արարքներու եւ հերոսարար ինկզններուն, շրթունքներուն վրայ էր, քայանուածները թաղելու օրէն սկսած:

Մօտ երկու շաբաթ խաղաղութիւն մը իջաւ Շատախի գիւղերուն վրայ, ու շատերը կը զարմանային, որ սովորական դէպքերը տեղի չէին ու-նենար:

Շէնիկցիներու յաղթանակը կարծես ազդարարութիւն մը եղած էր չըջուկայ ջրաւթեան, որ կը դգուշանար նախկին վտեր ընդհարումներէն, դադարեցնելու նաեւ կամ ոչխարի հօտերէն ճիւղ մը քշել տանելու վարժա-թիւններէն: Համեմատական այս հանգիստը ապահովութիւն մը չէր ան-շուշտ, բայց անձնապատահութիւն մը կը ներշնչէր լեռնական այս բազմա-թիւներուն, որոնք վճռած էին իրենց կեանքն ու զոյքը պաշտպանել ար-եան գնով: Կը զգային, թէ հաշտութեան լեզու պիտի չկրնային գտնել ա-րիւնարբու մոճմաներու հետ, որոնք միայն ուժի գիմաց կը յափշտակէին կանգ առնել:

❖

Օգոստոսի վերջին էր: Անան փոթորկալի հովերը սկսած էին փչիլ: Լեռնազագաթներէն ու Տարկուշի կողերէն դէպի հարաւ չուելու ժամանակը հասած էր այն ցեղախումբերուն, որոնք այդ կողմի անտառները կը բարձ-րանային, ամառը անցընելու համար:

Այդ ցեղախումբերէն, Մամրկանցիները դէպի հարաւ գաղթելէ առաջ, մեծ աւտոր մը տանելու փորձութիւնը ունեցան, թէ սատանան դիրքնք գր-դեց քաջագործութիւն մը արձանագրելու Շէնիկցիներու վրայ, որոնք ա-մէնէն մօտիկ դրացնութեան մէջ էին այս ցեղախումբի արտատեղիներուն: Թերեւս հերոսական արարքով մը իրենց մարտական առաւելութիւնը կ'ու-ղէին ցուցադրել Շէկոյի տան մեծ ցեղախումբին, որոնցմէ երկու օրուայ ճանապարհով հեռու վը դառնէին:

Դէպքը պայթեցաւ անակնկալօրէն, երբ Շատախի գիւղերը ապահով

էին, թէ այդ օրերու Տարկոյի շրջանը տեղաւորուած ցեղախումբերը հա-
րաւի ճամբան բռնած էին կամ բռնելու վրայ էին:

Շէնիկի դրացի Ալիանք զիւղը կը դտնուէր Անտրքի ստորոտը եւ ի-
րենց արօտատեղիներով աւելի հեռու էին քրտական վրաններէ, քան Շէնի-
կի ամառանոցները:

Մամըկանի ցեղախումբը զգուշացաւ ընդհարելու Շէնիկի ուժերուն
հետ եւ հարուածը ուղղեց Ալիանքին, որ նուազ գինեալներ ունէր: Անոնց
գիտաւորութիւնն էր քչել Ալիանքի հօտերուն մեծ մասը դէպի Տիգրիսի
ձորերը եւ հեռացնել հօտերը հայ գիւղերու սահմաններէն, առանց սպա-
ռելու իրենց վրաններու տեղափոխութեան: Յեղախումբը նոյն ատեն ճամ-
բայ պիտի ելլէր դէպի հարաւ:

Մամըկանցի յիսունէ աւելի գինեալներ արշալոյսը չբացուած տեղա-
ւորուած էին խիտ մացառներու մէջ, ու երբ արեւը հաղիւ ծագած Ալիանքի
հօտերը մացառներուն մէջ տարածուեցան, Քիւրտերը դուրս եկան խիտ ան-
տառէն ու մօտեցան ոչխարի հօտերուն:

Հովիւները յանկարծակիի եկան, երբ մացառուտ բլուրներուն վրայ
գինեալ Քիւրտեր տեսան: Հովիւներուն քով միայն երկու գէնք կար: Զին-
եալ աւազակներուն զիմադրել եւ հօտերը ազատելու յոյսը լունէին անոնք:
Առանց շփոթելու անգէն հովիւ մը դրկեցին զիւղ, ու դացողը լերան բար-
ձունքէն պիտի պոտար՝ ահազանդը զիւղը հասցնելու համար: Մինչ այդ,
Քիւրտերը արդէն մացառներու մէջ ցրուած հօտերը կը համախմբեն եւ կը
հեռացնեն արօտատեղիէն: Ալիանցի հովիւները գոռում-գոչումով, հրացան
արձակեցին Քիւրտերու ուղղութեամբ: Աւազակները փոխադարձեցին հա-
մազարկով: Հրացաններու որոտը ձորերը թնդացուց ու անոնց արձագանգ-
ները հասան մինչեւ Շէնիկի վրանները:

Հրացանաձգութիւնը ինքնին այդ շրջաններու մէջ հաւար ձգելու ազ-
գանշան մըն էր: Շէնիկի վրանները եւ հօտերը հովիւներուն միայն վստա-
հած չէին: Իշխան Գրգօն գիտէր, թէ շրջակայ Քիւրտերը իրենց հարուածը
կ'ուղղեն հայ վրաններուն, ուր կեդրոնացած է հայ գիւղացիին շարժական
հարստութիւնը: Խուճ մը գինեալներ, փոխն ի փոխ վրաններու շրջանը կը
մնային, յարձակումի մը դէմ միշտ պատրաստ դտնուելու համար: Հրացա-
նաձգութիւնը այդ օրերուն, վտանգի մը ազգանշանն էր: Շէնիկի գինեալ-
ները ոտքի ցատկեցին եւ իրենց ուշադրութիւնը լարեցին դէպի Ալիանքի ա-
մառանոցները:

Բարեբախտաբար այդ օր Սարհատ իր խմբակը վրաններու շրջանը
առաջնորդած էր եւ այդ պահուն միասին էր Շէնիկի գինեալներուն հետ:
Անմիջապէս Մանուկը ճամբայ հանեց՝ լուր տալու իշխան Գրգոյին, իսկ
ինքը հինգ գինեալներու հետ բռնեց այն մացառուտները, ուրկէ կարելի
էր հարուածել Մամըկանի կողոպտիչները, որոնք մէկ կողմէն կոխը կը
շարունակէին, միւս կողմէն հօտերը կը քչէին դէպի հարաւ իջնող ձորը,
բայց որ կ'իյնար Սարհատի գէնքի հասողութեան մէջ:

Սարհատ եւ ընկերները միեւնոյն ժամանակ կրակ բացին Մամըկան-
ցիներու ուղղութեամբ եւ պոռացին, թէ Շէնիկի օգնութիւնը եկա՛ւ, կու
զա՛յ: Այս գոռում-գոչումները կը խանդավառէին Ալիանքի երկու գի-
նեալ հովիւները, որոնք ժայռերուն ապաստանած՝ յուսահատօրէն կը պաշտ-
պանէին իրենց հօտերը: Անոնք կրկնակի կորովով հարուածելու սկսան:

Ուրեմն օգնութիւնը հասած էր:

Մարհատ անհնկելով որ Մամբկանցիները ամէն ճիւղ կը թափեն հօտե-
րը հարաւային ձորերը իջեցնելու, ինչ որ պիտի նշանակէր թէ անոնց ձեռ-
քէն այդ աւարը խլելու հնարաւորութիւնը իրենցմէ պիտի խուսափէր, ա-
րագօրէն իր գիրքէն ելաւ, Աղամին եւ Կիրակոսին նշան ըրաւ, որ իրեն հե-
տեւին: Անոնք քարայծերու արագաշարժութեամբ ցատկեցին դէպի ձորա-
կը եւ անցան դիմացի բլուրները, ուրկէ Մամբկանցիները կ'իյնային իրենց
անմիջական կրակին տակ: Փոքրիկ խմբակը տեղաւորուեցաւ տիրապետող
ժայռի մը ետեւը եւ առաջին հարուածներէն արդէն թշնամիներէն երեք հո-
գի կ'իյնային՝ իրարանցումի մատնելով Գիւրտերը, որոնք մինչեւ այդ
վայրկեանը կարեւորութիւն չէին տուած հեռուէն եկած գնդակներուն:

Շեշտակի հարուածները շարունակուեցան եւ երբ Գիւրտերը տեսան,
թէ կորուստներն ու վիրաւորները կը շատնան, ձգեցին ոչխարի հօտերը եւ
դիւրեք դրանցին քարերու ետեւ: Անոնք կացութեան ծանրութիւնը հարա-
հրոցով հասկցուցին զանազան բլուրներու վրայ ու մացառներու մէջ տե-
ղաւորուած Մամբկանցիներուն: Կոխը լուրջ ընդթէր կը ստանար ու իրենց
բաւական դիմակներ թողելէ զատ՝ բազմաթիւ վիրաւորներ ունէին, որոնց
վայնասունը կը խառնուէր խրանած ուխտարներու մայիւնին: Հօտերը ընադ-
դական մղումով ետ կը դառնային դէպի իրենց ընտանի պուրակները:

Ճիւղ այդ պահուն, քանի մը դիմեցին Սլիւսին՝ կը հասնէին իրենց
Պալիւններու օգնութեան ու Շէնիկի վրաններէն քանի մը կիներ քաջալիւր-
կան աղաղակներով ու կռուի երգերով կը մօտենային Մարհատի բռնած
դիրքին: Այդ կիներէն մէկը չես գիտեր ո՞ր տեղէն, մերկացած սուր մը ունէր
ձեռքին եւ զայն կը շարժէր գինովցած ռազմիկի մը պէս ու կը դռաւ:

— Զարկէ՛ք, ձեր հոգուն մատաղ, զարկէ՛ք այդ շունները: Իշխան Գըր-
դօն կու գայ օգնութեան, զարկէ՛ք անխայ, որ անոնց դիմակները մնան այս
ձորերուն մէջ ու դայիբուն կեր դառնան:

Միւս կիները, անգէն, իրենց ճերմակ լաշակները վերցուցած էին,
ինչ որ ամօթ էր սովորական կեանքի մէջ եւ սակայն պատերազմ էր ու կի-
ները իրենց քաջալիւրանքով մասնակից էին դոյրութեան բոլոր կռիւներուն:
Լաշակները կը շարժէին օդին մէջ ու անոնք կը վազէին պարով ու կ'աղա-
ղակէին:

— Շէնիկի՛ր երիտասարդներ, մեր ճերմակ շղարշը ձեր դիմուն ըլլայ,
եթէ այսօր Մամբկանցիներու արմատը չկտրէք...

Ձայն մը այս կողմէն, քաջալիւրանք մը այն կողմէն, զէնքերու որոտը
միւս կողմէն՝ ճակատամարտի շեփոյններու կը վերածուէին, ու այդ բը-
լուրներուն վրայ, ձորերուն մէջ կատաղի կռիւ մը կը շարունակուէր, անո-
ղք ու քինախնդիր:

Ինչ հեղեանք, հայ ժողովուրդի դժխեմ պատմութեան մէջ: Սասնոյ
Մամիկոնեան իշխանապետութեան վերջին մնացորդները, ահա, այս լիւ-
ներուն ապաստանած՝ կեանքի ու մահուան տնողք կռիւ մը կը մղէին Մա-
մբկանցիներուն դէմ, որոնք իրենց Մամիկոնեան ազգակիցներն էին եւ չես
գիտեր ո՞ր դարուն խլամբութիւն ընդունած: Այդ օր, անգիտակից իրենց
ծաղումին, արիւնլուայ կ'ըլլային եւ արեւնը կ'արբէին իրենց հայ եղբայր-
ներուն:

Մարհատ երբ նմարեց տասնեակ մը Գիւրտեր, որոնք քովի մացառ-
ներէն կ'առաջանային իրենց դիրքերուն կռնակը, արագ ոտառմով մը ան-
ցաւ ուրիշ դիրք մը եւ շեշտակի հարուածներով քանի մը հոգի տապալեց
ծոսակայ պուրակին մէջ:

Սուրը ձեռքին կրնր, առանց զգուշանալու դնդակներու սուրացէն, եւ կած ու կեցած էր ժայռին ետեւը, ուր դէրձ բռնած էին Սարգստի ընկերները: Փրփուրը բերնին, դարիէք վր պոռար եւ շուրջը վր խուզարկէր: Ու երբ աչքերուն առջեւ Սարգստի դնդակներէն ժայռոննու մէջ թաւաբեցան քանի մը դիակներ, հղանակով բացադառնաց:

— Դուրպան քու պրոխին, Սարերու Ասլան, դուք պան քու բազուկին, ծորդ հաթը քեզի հալալ, Սարերու Ասլան: Որո՞ւ աղան ես, լաժ:

Ճիշդ այդ պահուն իշխան Գրգօն կը հասնէր քան մարտիկներու հետ ու լսելով Սարիամի (այդպէս էր այդ կատարած կնոջ անունը) խօսքերը, հարցուց.

— Ո՞վ է Սարերու Ասլանը, Մարիամ:

— Օ՛հ, իշխան Գրգօ, Աստուած քեզ հասցուց հոս, տղաքը առիւծի պէս կը կռուին: Ահա հոն, այն քարին տակ նստած երիտասարդը ինչ գընդակ որ արձակեց. թշնամիէն մէկը ինկաւ: Զկրցայ ճանչնալ, որ անունը տայի, ու Սարերու Ասլան ըսի իրեն. առիւծի պէս կը կռուի:

Գրգօն մօտեցաւ դիրքին: Թշնամիին կողմէ հրացանաձգութիւնը կը նուազէր: Տեսաւ որ քարին շոգողը Սարհատն է, քրտինքներուն մէջ կորած:

— Ապրի՛ս, Սարհատ, ինչպէս կը տեսնեմ, թշնամին նահանջի ճամբան թռնած է, բայց դեռ վտանգը անցած չէ. դուն քիչ մը հտնդստացիր, հետո բերած աղաքը մնացածը դրուի կը հանեն:

Իշխան Գրգօյի գինեայները միահաղոյն կրակ բացին թշնամիին ուղղութեամբ: Անոնք բաւական հեռացած էին ու խաբի հօտերէն եւ անցած էին ձորակի անդիւր թուրքներուն վրայ, հրացանի հասողութենէն շատ հեռու:

Այնպէս հասնողները մէկ կողմէն ցրուած ուխտները ետ կը բերէին, միւս կողմէ դէպի հեռաւոր բլուրները կը կրակէին համախումբ: Մամուկանցիները շարաշար պարտուած էին: Բազմաթիւ զիականք ձգած էին մացառներուն մէջ: Վերաւորներ առած՝ կը հեռանալին դէպի Տարկու խաղաղանքը:

Կռուի վայրը կը հասնէին Ալիանքի քանի մը իշխաններ եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէին իշխան Գրգօյին, որ իր դիմելու ուժերուն ջանք-հիւ ազատած էր Ալիանքի հօտերը եւ անմոռանալի հաբուած ստատած Մամուկանցիներուն: Այս փոքրիկ ցեղախումբը անուանի էր իր կտրիճներով, որոնք Մամուկանեան արիւնջը կը կրէին իրենց երակներուն մէջ:

— Շնորհակալութիւն յայտնեցէք սարերու Ասլանին եւ իր փամբին. անանք երկու ժամուայ կռիւով թշնամիին մէջը կտորած էին, երբ մա հասայ:

— Ո՞վ է սարերու Ասլանը, իշխան Գրգօ, — շփոթած հարցուցին Ալիանցի իշխանները:

— Երկու զարիպ անձնազոհներ կան հոս, Սարհատ եւ Աղամ, Բառնաց զաւառէն, մեր Մարիամն ալ Սարհատին չճանչնալով, Կրտուկ պահուած Սարերու Ասլան անունը տուաւ անոր: Դէ՛, դիտէք, մեր Մարիամը ամէն անգամ ար կռիւ մը ըլլայ, մէջտեղն է, կռուի առաջին գնդուն վրայ, Կռուը հրահրող, կռուողները գովող, հերոսի երգ հանող: Ո՞վ կրնայ քնդունը դուցեք Մարիամին իրօք, Սարհատը մեր Սարերու Ասլանն է:

Նրբ բոլորի աչքերը դարձան Սարհատին, որ իր կրեք ընկերներուն հետ թիկն առած էր ժայռի մը եւ բազուկը վր հանգստանալու իր զէնքի վրայ, չճամբերեց:

« Իշխան Գրգոս՝ խումբը հրաչեզ գործեց, հաւատա՛, որ ես միայն առնեց օգնեցի, ~ բռաւ Սարհատ, մտածկոտ տխրութեամբ մը։

Կինները իրենց շղարշները շարժելով, յաղթանակի պարը կը պարէին, ցեղապետական հինաւորաց սովորութեամբ։

Երկու յաղթանակ, երկու շարժումն ընթացքին, իմանդավառ օրեր կ'ապրէր Շատախի շրջանը։ Բայց ամէնէն շատ մտահոգը յաղթական իշխան Գրգոսն էր։

Իշխան Գրգոսն կը զգար, թէ տեղի ունեցած կռիւները տարբեր բնոյթ մը ստացած են, տեւական պատերազմի մը արհաւիրքը տարածելով Սասնոյ բարձրաւանդակին շուրջ։ Այս արիւնտ կռիւները հրահրողը օսմանեան կառավարութիւնն էր, ու կռուի դաշտ իջած էին բազմաթիւ քրտական ցեղախումբեր, որոնց հետ անցեալին, Սասունի Հայութիւնը շփում եւ ընդհարում ունեցած էին։

Աշխուրջ ու կորովի, այս իշխանը մարտական ոգին էր Սասնոյ բարձրաւանդակին եւ անոր ներկայութիւնը գրաւական էր յաղթական կռիւներու։ Մտահոգ էր, երբ առանձինն կը խորհէր դալիք վտանգներու մասին։ Հաւատեա՛ ու քաջալերող էր, երբ բազմութիւններու դիմացն էր, վտանգներուն դէմ ծառանալու համար։

Օրուան յաղթանակը հանդիսա՛ ու հոգեկան անդորրութիւն շտուաւ իշխան Գրգոսին։ Լուր ղրկեց շրջակայ գիւղերու իշխաններուն, որ արթննան կենան եւ դիմեալ հսկողութիւն կատարեն իրենց սահմաններուն վրայ ու առանկակալի չդան, երբ օգնութեան կանչեր լսեն։

Առանձնապէս խորհրդակցեցաւ Սարհատի եւ այդ խումբի երիտաւարներուն հետ, որոնք խիզախ բռունցքը կը ներկայացնէին այդ օրերուն։

Տարկուշի բարձունքները տեղաւորուած քիւրտ քոչուորները դէպի հարաւ կը տեղափոխուէին։ Այդունը կ'իջնէր անտառներուն վրայ, ու ամպերը դօտի կապած էին Անտաթի դազաթին շուրջ։

Բռնկուն այդ տարին հանդարտութիւն կրնար ունենալ ձիւնի շնորհիւ, որուն կը սպասէին անհամբերութեամբ։

Այդ աշնան Մամրկանցիները ողբի ու դժգոհի երգեր հիւսեցին եւ իրենց սուղը երգեցին դէպի հարաւ գաղթի ճանապարհի երկայնքին։

Յւ Շէնիկի կիները սարերու Սալանի գոյգը հնչեցուցին Սասնոյ բարձունքներուն եւ ձորերուն ժէջ ամփոփուած խրճիթներէն ներս։

Տարբէն բռնկուն տարի մը եղաւ 1890 թուականը։
Երկունքի տարի։ Ազատութիւն կամ Մահ շեփոթող տարի...

Կ. Ս.

(Շար.)

ՍՄԲԱՏ ԵԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՄՇԵՑԻ ՄԱՍՈՆ

Ամէն առաւօտ, ժամը հինգին կ'արթննար Մոսոն, կը կանգնէր արշալոյսին դիմաց, կը դիտէր իրարու ետեւէ անհետացող սասողերը, կը նայէր, քիչ հեռու, գէպի վեր սլացող դործարանին ժարած ծխնելոյցներուն, եւ խորունկ հառաչանքով մը կը բացազանչէր.

— Երանի՛ ա՛յն օրերուն...

Տնտեսական ահաւոր տագնապ մը կը տիրէր այդ տարի։ Գրպաններու մէջ պաղ հով մը կը փչէր։ Ժողովուրդը, գեղին նայուածքով, կառավարական նպաստին կը սպասէր։ Զուարթամտութիւնը տեղի առած էր մթին տրամադրութիւններու։ Միծաղին մէջ՝ տերեւաթափը կը հեկեկար, եւ համբերութիւնը սկսած էր կորսնցնել իր տարփողուած գեղեցկութիւնը։

Ու Մոսոն՝ կանգնած այս համայնապատկերին առջեւ, կը սպասէր արեւածագին, եւ երանի կու տար այն օրերուն։

Այն օրերուն, երբ աւելի կանուխ կ'արթննար, կը հազնէր գործաւորական լաթերը, թէթեւ նախաճաշ մը կ'ընէր, եւ յուզարկաւորի մը պէս կախերես, կը քալէր գէպի դործարանը։

Ամէնէն կանուխ ինք կը հասնէր հոն, իր գործին վերաբերեալ մանր ու մունր գործիքները կը պատրաստէր, եւ գինուորի մը պէս արթուն ու պատրաստ, կը սպասէր մինչեւ որ սուլիլը փչէր։

Երբ սուլիլը կը փչէր, յարձակողա-

կանը կը սկսէր։ Ամէն մարդ գործի վերայ։

Հողէ քառակուսի կաղապարներ՝ իրարու ետեւէ կը շարուէին գետին վերայ, սպասելով հալած երկաթին։ Գրքտինքը կը սկսէր պտղիլ։ Մուրը՝ մելանի պէս երեսները կը ծածկէր։ Փռչի։ Զըղայնութիւն։ Վերակացուներու հսկող նայուածքներ։ Քիթերնուն տակէն նետուած հայհոյանքներ։ Ու այս բոլորէն յետոյ, երբ օրը կը վերջանար, Մոսոն՝ իր բնկերներուն հետ, խօսելէն, խնդալէն, հայհոյելէն տուն կը վերադառնար։

Ու այսպէս, ամէն օր։ Տարին տասներկու ամիս։ Ինչպէ՞ս կը գիտնային անոնք այդ տաժանելի աշխատանքին, Աստուած միայն գիտէր։ Պողպատ ըլլար կը մաշէր։

— «Մենք Հայերս տարբեր մարդիկ ենք», կ'ըսէր Մոսոն հպարտօրէն։ «Այս գործարանին մէջ՝ մեզի պէս լաւ գործաւոր չկայ»։

Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, կ'ըլլային վայրկեաններ, երբ յուսահատութիւնը՝ սեւ մուխի պէս կը սկսէր պարուրել իր տրամադրութիւնները եւ թուլցնել ուժականութիւնը։ Նման վայրկեաններու, հոգեբանական նուրբ խաղի մը վարժուած էր ան։ Կը մտածէր անմիջապէս իր կնոջը եւ երախտներու մասին, եւ ահա՛, անոնց մպտուն նայուածքը՝ անհուն մոգականութեամբ մը, կը փարատէր անմիջապէս, անոր ներքին

մատակարար, եւ կ'արգելէր անոր մարմնական ու հոգեկան փրկումը:

Ճ

Այսօր, սակայն, ծինելոյցներէն ծուխ չէր բարձրանար, եւ զործարանը՝ իր զոց պատուհաններով, մեռելատան մը կը նմանէր:

— Քիտ մա՛րդ, քանի մը տոլար ունինք անտուկը: Ինչո՞ւ չենք հաներ զործածեր: Կ'ըսէր Աղբուքը, դառնացած:

— Որովհետեւ այդ քանի մը տոլարը՝ սեւ օրերու համար ենք պահեր, կընի՞նք: Կը պատասխանէր Մոսոն, կըտարուէր:

— Ասկէ աւելի սեւ օր կ'ըլլա՞յ: Երեխաները հազուադէպ պէտք ունին: Քու հազուադէպը ալ մաշէր են: Ալ իմի՞նիս մասին չխօսինք:

■ Այս ժամանակներուն՝ նոր հագուստի մասին ո'վ կը մտածէ:

— Երեխաները ալ մեծցեր են: Ի՞նչ պէտք կ'ընեն հին ու մաշած զգեստներով զպոռնք:

— Եթէ վրանին մաքուր պահես, կը բաւէ:

— Ստակէ զատ, կայ նաեւ նպաստի ինդիքը, կակապեց Աղբուքը:

— Ի՞նչ է, կ'ուզես որ ժուրացկաններու պէս՝ կառավարութեան ձեռք երկարեմ: Ես կը նախընտրեմ երթալ արածիլ, քան այդ բանը ընել: Զարբնկա՞նք ենք, ի՞նչ ենք: Մեր կովը մեզ կը բուսէ: Պէտք եղած կաթը կու տայ: Ես ալ ամէն օր, երկաթուղիին քովերէն ցորեն կը ժողվեմ, հըրիսա կ'նիւնք, ու թագաւորի պէս ալ կ'ապրինք: Ալ ի՞նչ կ'ուզես:

Ճ

Ամէն առաւօտ, երբ Աղբուքը կ'արթննար, կ'առնէր կթոցը եւ կ'երթար կովին քով, որ տանը հետեւ, փոքրիկ խուցի մը մէջ կը պատուարուէր: Կը կանգնէր անոր մօտ, կը շոյէր անոր երեսները եւ կաթով լեցուն ձիծերը, կը նստէր աթոռակի մը վրայ, կ'առնէր կակապեց ու տաք պտուկները ձեռքերուն մէջ,

եւ վարժ ու փափուկ տեղմամներով կը սկսէր կթել զայն, մինչ Մոսոն, տոպրակը ուսէն կախած՝ կը քալէր դէպի երկաթուղիի կայարանը, ուր, ցորենի բեռները՝ ինքնաշարժ կառքերու վրայ կը փոխադրէին:

Հետեւէն իսկ, կը տեսնէր Մոսոն՝ ճնշողականներու եւ աղանձներու երամանքը՝ որոնք, հոս ու հոն՝ զիրար կը հըրմարակէին, փոշոտ թափահարումներով իրարու հետ կը ժրջէին, դեմինը թափած ցորենի հատիկներու համար:

Ան՝ լաւ մը ուսումնասիրած էր անոնց շարժումները: Ուղղակի դէպի խառնարանը կը դիմէր, եւ ինք ալ իր կարգին, հողին մէջէն՝ ցորեն կը ժողվէր: Աղանձները վարժուած էին անոր, եւ չէին խրաչել անկէ: Կը ճանչնային, եւ իրենցմէ մէկը կը նկատէին զայն:

Մոսոն՝ այնքան բնականացած էր անոնց, որ իրենց հաւերու տնուով կը կոչէր անոնցմէ սմանք: Տարօրինակ բաներ կը նշմարէր անոնց վրայ: Քանի մը խոշոր աղանձներու աչքերուն մէջ, նոյնիսկ, ժպիտ էր նշմարած եւ ամենայն լրջութեամբ՝ փոխադարձած այդ ժպիտները:

Քանի մը ժամէն, Մոսոն՝ իր պարկը լեցուցած, տուն կը վերադառնար, իսկ աղանձներն ու ճնշողականները, հոս ու հոն կը թռչկոտէին, ու վերջը, կը թառէին ծառակայ ծառերու, եւ բարձր չէնքերու ցռիւքներուն տակ:

Ճամբան՝ անոր գլուխը ժուռներով էր ծածկուած: Հայրենի յիշատակներով:

Երբ կը քալէր, շղարանման այդ յիշատակները իր շուրջը կը ծփծփային, եւ անոնց միգային թափանցկութեան մէջէն էր, որ կը տեսնէր իր շրջապատը եւ հագորդակից կ'ըլլար անոր հետ:

Իր առօրեայ կեանքը, իր աշխատանքին ժամերը, իր ժամանցին պահերը՝ անոնց մէջ կ'ընթերցէին, եւ ինք կը շնորհէր, կը մտածէր, կ'ապրէր անոնցմով:

Մշոյ զեղատեսիլ դաշտը՝ իր սաստուածաշնչական լեռներով՝ անոր աչքերուն առջեւ կ'երեւար ու կը շօրօրար շառունակ:

Հաղար առդամ իր մաքին մէջէն
անցնող յիշատակներու թափօրը՝ կրկին
ու կրկին կ'անցնէր, եւ ինք միեւնոյն
թորմութեամբ կը դիտէր ու կը վայե-
լէր անոր անթաւամ բոյրն ու գեղեցկու-
թիւնը:

Աշխատանքի պահուն՝ իրենց գիւղն
ու արտերը իր շուրջը կը պարէին շարու-
նակ: Գործէն տուն վերադարձին՝ միեւ-
նոյն պարը, միեւնոյն փոփոռնքները,
միեւնոյն նայուածքը:

Սրճարանի սեղաններուն առջեւ,
սուրճի կամ թէյի գոլորշիներուն մէջէն,
իր հայրենիքին տրտում բայց անուշ
պատկերը կը շարունակէր նայիլ իրեն:
Իր կնոջ ու երեխաներու զգուշանքներուն
մէջ՝ անոր անթաւամ սէրն էր, որ կը
պնդար: Ամէն ինչ էր ան, եւ ամէն ուր:
Իր մտածումներուն եւ երազներուն խը-
մորը, իր ճիւղերուն եւ ջանքերուն լծա-
կը, իր ցանկութիւններուն եւ ձգտում-
ծիրուն գլանը: Ու տարօրինակ թարմու-
թիւն ժը կը զգար, երբ անոր աչքերուն
մէջ կը նայէր:

Երբ աղանիւններուն հետ՝ ցորենի
հատիկները կը ժողվէր, կը յիշէր իրենց
արտը, ուր գիւղին աղքատները կ'ուր-
կ'ընէին, հաւաքելով հոս ու հոն թափ-
ուած հասկերը, քանի մը ճանկ ցորեն
հանելու ակնկալութեամբ:

Աղքատներ... Ի՞նչ տրտում բառ:
Ջգաւոր, անտէր, անտերական: Աշխա-
տելու կամեցողութիւն՝ չա՛տ, բայց գործ՝
երբեք: Կողոպուտն ու պանդխտութիւնը
նետեր էին շատ ժը քնտանիքներ՝ դեղին
աղքատութեան գիրկը, որ կը սեղմէր
զանոնք իր անկենդան քաղաւններով, իր
պող ու լպրծուն ձեռքերով, իր գաբշ
ու վանող սեղմումներով: Կը սեղմէր ու
կը խնդար զեղին ծիծաղով մը:

•••

Մասնն՝ տունը հասնելուն պէս, պար-
կը խոհանոցի սեղանին վրայ կը դնէր,
եւ կ'երթար քանի մը փողոց անդին, կա-
նանչներու մէջ արածող կովին քով: Կու-
վը՝ զայն տեսնելուն պէս, կը բառալէր:

Կը ճանչնար իր տէրը: Մասնն ալ՝ աշո-
րարեւը կը փոխադարձէր, անոր գրութիւն
ու կոնակը շոյելով:

Կովը կը շարունակէր արածիլ, եւ
իր հասաւ պոչովը հարուածներ կու տար
ճառճերուն եւ մեղեքներուն, մինչ ինք
ծառին տակ նստած կը խոկար:

Եթէ կարելի ըլլար տեսնել իրերն ու
երեւոյթները այնպէս ինչպէս որ են, այն
ատեն Մասնն պիտի նմանէր ծառին տակ
մխացող կոնգի մը:

...Երկիր... երկիր... Կորստած
գրախոս: Դարերու մուրճին տակ ծնծ-
ուած հաղարաշէն տուններ: Հեթանոսա-
կան տաճարներէ շինուած վանքեր ու ե-
կեղեցիներ: Մամուլապատ անցեալի գինե-
բոյր հնձաններ: Ալեծածան արտերու
թաւանայ պար: Աղի հասկերու ոսկեգոյն
ծիծաղ: Կապտամուխ լեռներու աստուա-
ծային նայուածք: Զմրոգաւոր պու-
րակներու մելանուշ փոփոռնք: Կարկա-
շող աղբիւրներու աղամանդաշող ժպիտ:
Արեւախանձ մշակներու ցորենարոյր ե-
րազանք...

Ու այս պատկերներէն կ'ըմպէր ու
կ'ըմպէր դարաւոր գինիներ եւ կ'արեւ-
նար անոնց կախարդական բոյրերէն:

Մայրամուտին, կովին կապը բռն-
նած՝ տուն կը վերադառնար, գոհունա-
կութեամբ նայելով անոր կաթով լեցուն
ծիծաղուն: Կը կապէր զայն իր խուցը եւ
կը մտնէր խոհանոց, ուր, Աղբուրը չե-
ղած տեղէն սեղանը պատրաստած՝ անոր
կը սպասէր:

Ճաշելէն անմիջապէս ետք, կ'երթար
սրճարան: Ան չէր որբեր թուղթ խաղալ:
Կը նախընտրէր նստիլ մէկ անկիւնը, սե-
ղանի մը առջեւ, ծիծիլ անընդհատ, ու գի-
տել պատերէն կախուած յեղափոխական-
ներու պատկերները: Կը դիտէր զանոնք
ածծայն ու անքթիթ, եւ կը վերադառ-
նար իր մաքին մէջ՝ իւրաքանչիւրին կա-
ռարած քաջագործութիւններն ու հա-
րենաօրիական զմայելի արարքները:

Իր սրտէն արիւն կը կաթէր, երբ
կ'անդրադառնար, որ պայմանները ան-
մասն թողուցին՝ զինք ուղատապալական

կոթններէն: Գար ու քանդ եղած ածբողջ երկիր մը, պիշ պիշ իր ուղեքուսն կը նա-
յգը շարունակէ: Հոն մնացած կնոջ եւ զա-
ւակներուն անպերեզման ոսկորները՝ իր
հետ կը խօսէին տնձայն մուխի գալար-
ներով:

Մինչ իր կտրու մը բնկերները վրի-
ժառական դրուազներով հարստացան ու
դեղնեցկացան, ինք շարունակեց աշխա-
տիլ օտար երկնքի տակ, նոր տուն ու անդ
կազմել, նոր կիւն, նոր երեխայ, նոր
հագոյս:

Ու կը մտածէր, հառաչելէն, որ մէկ
միջրին Հայկազն ջարդարտները եւրոպա-
կան մարտաշարքներու մէջ կը հիւրա-
գիրուէին, կը պաշտպանուէին, կը յար-
գուէին: Կը մտածէր այդ մասին, եւ չէր
կրնար գտնել բառ մը՝ որակելու համար
Եւրոպայի քաղաքական ցածուկները:

Իրեն նման շատ շատեր, սրնարտնե-
րու մէջ նստած կը միայն տնձայն ու
անխօս, ապրելով հայրենի յիշատակնե-
րով, եւ որոտորով հետեւելով՝ երկրին
հետ կապ ունեցող դէպքերուն:

Անոնց յուշերը՝ յարատեւութեան եւ
տոկոսութեան անսպաս աղբիւրներ էին,
որոնք, հնազարեան գիւններու պէս, կա-
խարդական երազանք կը ցօղային այդ
թանկագին խոնարհներու տրտմէ կեան-
քին վրայ:

Անոնք սակաւախօս էին, բայց անոնց
ներքին տեսողութիւնը շատ ներթափանց
էր: Անոնց բառերու շտեմարանը աղքատ
է, բայց գոյներու եւ պատկերներու ա-
ռատութիւնը՝ զարնանային հեղեղները
կը յիշեցնէ:

Արուեստագէտը՝ տաղանդի բոցեր
պլնդ է գործածէ՝ նկարելու համար ա-
նոնց հոգու աշնանային տրտմութիւնը:

Այդ խոնարհները չեն սիրեր շատ
խօսիլ, որովհետեւ, գիտեն որ բառերը
անկարող են արտայայտելու իրենց ներ-
քին ալեկոծութիւնը հարազատօրէն:

Անոնք կը նախընտրեն նստիլ հան-
գարտօրէն, նայիլ երեւոյթներուն իրենց
ներքին տեսողութեամբը, եւ փնտռել ա-
նոնց մէջ՝ իրենց լուսապաշտ նախնիքնե-
րուն երկրպագած արեւածաղիքը:

Դիտե՛ք հայրենիքը՝ որ գոյներու, մե-
ւերու եւ ձայներու երկնային համաըն-
ւած մըն է, որուն բառերը կու գան շատ
խորունկէն, որպէս թաւշնայ թրթիռներ՝
ալեւածան արտերու: Որպէս կարկաշտն
առուակներ՝ հեղկացած քերթողութեան:
Որպէս զովաշունչ խաղաղութիւն՝ արե-
ւազուրկ քարայրներու: Որպէս մոգա-
կան նոյնաւածք՝ լուսնկային գիշերներու:
Որպէս փրփրակոծուն հեղեղներ՝ մռայ-
լաղէժ դարերու: Որպէս կապտամուգ
վահութիւն՝ անանձնական նուիրումի:

Ու առ աննախնական հայրենիքով էր,
որ կը սնանէին, կը շնչէին ու կ'ապրէին
անոնք: Ուժի եւ սովորութեան այս ա-
նապատ աղբիւրէն:

Օր մը, սրնարտնին մէկ անկիւնը
նստած, թաղուած էր Մոսոն մասնաժա-
ներու մէջ, երբ յանկարծ, թերթը կար-
դացող մը, բացազանցեց:

— Հէ՛յ, հէ՛յ, մոթի՛կ ըրէ՛ք: Մոթի՛կ ը-
րէ՛ք թոյ լուրին: Թուրքիոյ ներքին գոր-
ծոց նախարար Թարաթ փաշան սպան-
նըւած՝ Բերլինի մէջ, Թէհլիրեան տնու-
նով հայ երիտասարդի մը կողմէն:

Նախ, շանթահարիլ լուրերէն մը
տիրեց: Ապա, բոլոր ներկաները մէկէն,
խուժեցին լրագիրը կարդացողին վրայ,
եւ կրկին ու կրկին, կարդալ տուին ա-
նոր՝ այդ լուրը:

«Ահարեկիլը բռնուած եւ նետուած է
բանտը: Դատաւարութիւնը շուտով»:

Զորս կողմերէն՝ ուրախութեան ձայ-
ներ:

— Ապրի՛ այդ մեռքը:

— Ապրի՛ այդ մարդը:

— Ապրի՛ այդ արդար պատիժը կազ-
մակերպող կուսակցութիւնը:

Ու ամէն մարդ, բառերով, շարժում-
ներով, պոթկումներով կ'արտայայտէր
իր զգացական հեղեղը:

Մոսոն՝ պահ մը քարացած, չկրցաւ
իր տեղէն շարժիլ: Գունէն նոր արթն-
ցողի մը պէս չորս կողմը նայեցաւ, մին-
չեւ որ ստեղծուած իրարանցումէն բո-
լորովին սթափած՝ լսեց լուրը իր մա-
րամասնութեանը մէջ, ողորակեցաւ իր
հոգին երանական յոյսերով, եւ ներքին

տի առնմեմ այդ օրերու միջոցները, շատ ճշգրտորէն ու մանրամասնութեամբ կազմակերպած էր ռմբակոծութիւնը:

Ամէն շաբաթու, մոյն օրը, Ապրիլի Համիտ կ'երթար մզկիթ ու հոս կը վերադառնար միշտ միեւնոյն ճամբէն, միեւնոյն ժամու, քաց կառքի մը մէջ, զոր շրջապատած կ'ըլլային իր պահակները, եւ որուն հետիոտն կը հետեւէին իր նախարարները: Մտավախութիւններով խռովեալ իշխանապետին ճնշիչերէնքը մահակի, կամ ռուբերու հարուածներով կը հետացնէին անուշադայ ամբոխը: Համբում վրայ սակայն, շրջափակ մը վերապահեաւ էր շագմուկաւ օտարներուն, որոնք կու գային հիւանդ իր անխառն տիւանին քառած Հրէշին վրայ: Կարծեալ ներս մտնելու համար, աստիկամութեամբ կռկմէ լաւ պահպանուած շրջափակէն, պէտք էր թուրիսք մը ըլլաւ «Լաւ արտաբերութիւն» եւ համցտաւէտութեամբ արտաբերէր թուր նշաններով օժտուած, ունենալ՝ ազնուական ձիեր, անձնական կառք ու կառապան, եւ եթէ կարելի է, մէկ երկու սիրուն ազգիկ, երապակաւ մարածեալքեամբ պըմնուած:

...Շէնք կառքը, հարկուր քիօ տիմալիքով բեռնաւոր, զոր տերերը լիւծ էին, երթալ գովացուցիչ մը առնելու համար, սպասելով շէնքի անցքին... պայքեցաւ ճիշդ նախատեսուած ըսպէին: Ժամացոյցին մեքենակաւ մուրթիւնը գործած էր սքանչելի ճշգրտութեամբ: Սակայն, այս կամ այն պատճառով, «ազգալից» կառքը քանի մը երկվայրկեանի ուշացաւ առնեցած էր սովորական ժամանակացոյցին վրայ: Երեւ հարկուր հոգի պահապանուողէն, եւ քանի մը նախարարներ, եթէ չեմ սխալիր, վերածուեցան նապաղիքի: Մուրթանը ազատուեցաւ սակայն, առանց հանկուտութիւն մը անգամ... ու պիտի գահակալէր դեռ տասնեակ մը տարի, նախ քան երկուսուսարդ թուրքերու կողմէ գահընկէց ըլլալը:

Հարցապնդում, քննութիւն: Ձերբակալութիւն իմ ծերունի բարեկամիս (ինքն էր որ ապսպրած էր քառանի կառքը, աւստրիական տան մը, եւ հաստատութեան մետաղէ մշակակը գտնուած էր փլատակներուն տակ): 'Դատապարտութիւն' մահառան: Գիշերին մէջ կանգնումը կախաղանին: Վերջին ըսպէին մահապատիժի բեկանում, որ կը տրուէր արտառաց պայմաններու մէջ (ընդհանուր ռազմական պետ մը, որ պաշտօնագրեւած էր, լուր տարածած էր, որ իր յաջորդը պիտի չկարենար պաշտպանել Սուլթանը այն հակամիջոցներուն դէմ, որոնք պատրաստուելու վրայ էին...)։ ութ տարի գետնափոր նկուղի մը մէջ բանտարկութիւն, վաւերի ամէն մակընթացութեամբ հետ չարը մինչեւ ծունկերը... Բոպէներ, ժամեր, տարիներ՝ որոնք կը հասնանցնեն մարդ մը, երբ ան արժանի է այդ կոչումին:

Դժոխանքին ռուբլէն քառասուն տարի ետքն էր, կառուցուելու վրայ եղող ազուր շէնքի մը դիմաց, ուր որմնադիրները չէին աշխատեր այդ օր, որովհետեւ Զատիկ էր, իմ ծերունի բարեկամս կանգ առաւ, եւ ուսերէս բռնած ըսաւ՝

— Նայէ՛, ծերուն... կը նախանձիւ անոնց որոնք կը կառուցեն, օգտակար բան մը պիտի քաղուն իրենց ետին: Ես, ես պիտի քաղում երբեք հարիւր դիւլ միայն:

Քաղցր ու սիրելի ռմբակոծող... Միայն երբեք հարիւր դիւլ պիտի քաղուր իր ետին...:

ԺԵՐՐՈՄ ԿՈՒԻԷ

(Լ. Գաւար տնէնէ, 21 Ապրիլ 1966)

Ղ. ԺԻՐԱՅՐ

Ս Ե Ի Ա Մ Ո Ր Թ Ը . . .

«...Այստեղ, որուն մասին տասը տարեկանին լսեցի, աղօթքներ թոթովեցի, պարտաւորուեցայ ճանչնալ անգլիացի բողոքական կղերականի մը կողմէ, տիեզերքի մարդկութեան արդար սահղծիլը չէ՛...»

Այսօր, եթէ հանդիպելու ըլլամ այդ քարոզիչ կղերականին, այսպէս պիտի խօսիմ ։

Ճ

Կը վերջիշեմ : Երեք տարիներ առաջ, պարահանդէսի մը ընթացքին, դարեմբորին քաժակը ձեռքս, անկիւն մը կեցած Կը դիտէի պարող զոյգերուն իրարանցումը, երբ սեւամորթ ուսանող մը մօտեցաւ ինծի, ձեռքին քաժակ մը դարեմբոր, եւ համարձակօրէն կենացս խրմեց՝... Ձիւղ :

Ես ալ իմ հերթիս, առ ի քաղաքաժարութիւն, չիւր կենացը խմեցի՝... Նիւրգ մէյր :

Իսկի մը խօսքեր վտխանակելէ ետք, կեցաւ կողքիս : Միասին ողբանք դիտել զոյգերուն պարը, ժպիտը, իրենց ազահ խանդավառութիւնը :

Լուսն էինք : Թէ՛ս եւ Վոդիս վոթորիկնեղուն էի յոնձնած, սակայն ժպիտը ներկայէր էր ըսիւս, եւ զիս դիտողը կրնար միայն խանդով լի քաժակ մը զկենացս առաջարկել : Իսկ կողքիս կեցած սեւամորթ երիտասարդը կը թուէր անհանդիմաւ եւ արագ-արագ կուլ կու տար ձեռքին պարեմները :

Թախծաւ էին իր հայեացքները. ըմբոստ՝ կեցումները, եւ զտղ մը նշմարելի՝ իր վարժիք շուրթերուն վրայ :

— Ինչո՞ւ չես պարեր, խղեց լուսնիւնը :

— Տրամադիր չեմ պարելու, ասկայն ուրախ եմ պարեմներ ըմբռնելու, պատասխանեցի :

— Դուն ինչո՞ւ կեցած ես, չես պարեր : Իր հարցումը իրեն ուղղեցի :

Նեղմանքով հառաչեց, մնաց լուսն :

Աֆրիկայի մութ անտառներուն նըմանող իր սեւ աչքերը խոշոր բացած՝ սկսաւ կուլ տալ պարեմները. կուրծքին հեւքը ձեւով մը փորձեց մեղմացընել, եւ ապա վայրենի շարժումով մը ձեռքը պարզեց դիմացս, եւ յանկարծօրէն խօսեցաւ .

— Ի՞նչ է այս մորթին դոյնը. իմ ձեռքիս դոյնը... :

Լուսն եմ ես :

— Պատասխանէ ինծի, խնդրեմ, կ'ուզեմ որ խօսիս :

Պիշ մը յուզուած, արագարիւնութեամբ եւ փափկանկաւ ձեւով մը պատասխանեցի՝

— Շատ լաւ. մթադոյն է մորթիդ դոյնը :

— Ըսել կ'ուզես մո՞ւլ է, եւ ո՛ր սեւ, ինչպէ՞ս որ Անդրեանիկը կը յորջորջեն : Իսկ Անգլիացիները, դուն, աշխարհի մարդկութիւնը բոլոր, դիտէք որ այս մորթին դոյնը սեւ է, ինչպէ՞ս որ ես կը տեսնեմ, կը խօսիմ վրդոված, եւ ինքզինքս կը գտնեմ խոշոր հարցական նշանի մը դիմաց. եւ ամէն անգամ երբ պատահանդէսի մը մէջ կը ձախտոյմ գտնել աղջիկ մը, հարցական նշանը կը վերածուի հանելուկի, եւ իմ սիրտս կը խոցուի :

Պահ մը լուսնիւն տիրեց մեր միջեւ :

— Անուշա մինչկպօ է, բոռա :

Ես ալ իմ անուշա առիւս :

Ապա, յուզական շեշտով մը առաջարկեց՝

— Դուն կրնաս պարել աղջիկներուն հետ՝ եւ տրամադիր չես. իսկ ես կրնամ՝ բայց մեղմամբ մըն եմ աղջիկներուն

կողմէ՝ այժմ որ երկուքս ալ բարեկամացեր ենք, եւ չենք պարեր, եկէք այդ անկիւնի սեղանը գրաւենք:

Կյոր, փոքր սեղանի մը շուրջը նստեցանք, եւ մտերմիկ սկսանք շարունակել մեր զրոյցը:

Սեւամորթ բարեկամս ելաւ տեղէն արագ շարժումով մը, դնաց նոր երկու լեցուն բաժակ զտրեջուր բերաւ: Խմելէ առաջ Հարցուց՝ ո՛ր ազգին պատկանելիս: Ըսի՝ Հայ եմ: Ժպտաղէմ, գարեջուրին բաժակը բարձրացուց եւ իր հաստ ձայնովը ըսաւ՝

— Հայերուն կենացը կը խմեմ:

Ես ալ բաժակս վերցնելով ըսի՝

— Գանայի եւ բուրբ Աֆրիկացիներուն կենացը կը խմեմ:

Այս որ ըսի, Հէ՛ր, Հէ՛ր մը բացազանչեց, խմեց կուշտ մը, եւ ձեռքը պարզեց ինծի ըսելով՝

— Կ'ուզեմ ձեռքդ սեղմել, բարեկամական տաք խօսքերուդ համար:

Ձեռքը սեղմեցի, եւ արարողութիւնը ուժեղ տոսմայի մը վայրկենական ազդեցութիւնը ձգեց երկուքիս վրայ:

Յանկարծ բարեկամիս ուշադրութիւնը լարուածութեամբ մը կեդրոնացաւ «ճայի» պարող զոյգի մը վրայ:

Պարող աղջիկը, արագ-արագ կը շրջէր. կյորամէս իր լայն փէշը կը բացուէր ամբողջութեամբ, եւ իր ճերմակ գիտտերը, մինչեւ վարդագոյն ճաշիկներով արգիլեալ դօտիները կ'երեւէին ազուրուսութեամբ:

«Ճայիկն» արամադրելի արագ նւագը, պարող աղջիկը, իր գրգռիչ երեւոյթը, գարեջուրը, սեւամորթ բարեկամս ըրին ազրուաներու գազաթնակէտին հասած ժէկը:

Լորձուքները կու տալով խօսեցաւ.

— Կը տեսնե՞ս այդ պարող աղջիկը, չորս անգամ խնդրեցի իրմէ որ պարենք. բայց, չորս անգամներուն ալ մերժեց, հեղնելով ներկայութիւնս:

Նկատեցի որ կրկին ընկճուեցաւ Ունէկոն, եւ սկսաւ խնթի պէս խմել:

Ըսի ինքն՝

— Ձափաղանցուած կը տեսնեմ ըրած-

ներդ: Ի՞նչ պէտք ունիս այսքան վրդովելու: Նախ՝ Հպարտ պէտք է զգաս սեւամորթ ծնելուդ համար. չէ՞ որ գուն Աֆրիկայի ծնունդն ես. եւ ո՛վ կրնայ ճերմկցնել Աֆրիկան. Աֆրիկայի դոյնը սեւ է, կը մնայ սեւ, այնպէս ինչպէս որ, քու ձեռքերդ են՝ Հպարտ եւ փայլուն...:

— Այդպէս է, ըսաւ. մենք Աֆրիկացիներ, Հպարտ եւ փայլուն սեւամորթներ ենք, շիտակ ես:

Զիրգ: Գարեջուրին բաժակները բախեցան իրարու:

Ետքը՝ շարունակեցի.—

— Ձպարելուդ պատճառը սեւամորթ ըլլալդ չէ, թէեւ կրնայ որոշ չափով ազդեցութիւն ունենալ: Այս դիչեր, փոթորկոտ հոգիով եկած ես պարի, անոր համար թիթեռները կը խուսափին քեզէ: Մռայլ դէմքդ փոխէ, եղբր ժպտուն, քանի մը կատակներ բաշխէ շրթն կողմդ, եթէ ուրիշ աղջիկներ չպարեն Հեռոյ, Անգլուհիները կը փաթթուին վրիչ, ուշ դիչերին, սենեակդ ալ կ'այցելեն:

Ունէկոն Հոռատանց ըսածներս. դէմքին հրաւիրեց ժպտը. քիչ մը գոթելուր խմեց. բարձրացաւ տեղէն, գրնաց ուղիղ «ճայի» պարող աղջկան, որ նստած էր Հեռուոր անկիւն մը, եւ կը զրուցէր ընկերուհիներուն հետ:

Ուշադրութեամբ կը հետեւիմ Ունէկոյի քայլերուն:

Մօտեցաւ աղջկան, ձեռքի նշաններով խօսքեր արտասանել սկսաւ, խընդաց, խնդացուց, եւ ի՞նչ տեսնեմ, Ունէկոն Հպարտութեամբ, յաղթական զօրավարի մը արտայայտութիւններով կը պարէ սրահին շուրջը, եւ ամէն անգամ մեր սեղանին քովէն անցնելու ատեն, աչք մը կը նետէ ինծի, կամ աղջկան կոնակին ուժեղ սեղմած ձեռքին բթամատը կը ցցէ վեր, որպէս գոհու-նակութեան նշան:

Պարը վերջացաւ: Ունէկոն եկաւ նստելու տեղը: Նորէն մռայլ դէմքով եւ խոցուած:

Յանկարծաւի՛ր եկած Հարցուցի.

— Վայրկենաներ առաջ գոհունակ կը պարէիր. ի՞նչ պատահեցաւ:

— Ես ալ չեմ դիտեր, ըսաւ: Պարի տտեն զբացչ կատակ մը ըրի: Նախ կուշտ մը խնդաց, առանց խօսք մը ըսելու: Բայց երբ պարը վերջացաւ, ժամագրութիւն մը խնդրեցի: Խոթոռած նայեցաւ ինծի, շնորհակալ եմ ըսաւ, եւ զանլընորհք մը շարտեց երեսին: Իրականին մէջ, շնորհած մնացի տեղս: Ինչուս ալ մնաց լուռ. բայց, այս վայրկեանիս կ'ուզեմ պախարակել այդ քաժը:

Հանդարտեցուցի գինք. այս անգամ, տեղէս ելելով ես նորոգեցի զարեջուրի միւր բաժակները:

— Կը նայի՞ս, բարեկամ, սկսաւ խօսիլ Ունէկպօն յուզուած: Այս Աստուած կոչեցեալը արդար ստեղծիչ մը չէ. արդար եթէ ըլլար, սեւ ու ճերմակ մարդիկ չէր նետեր երկրագունդին վրայ: Կանան ալ Անգլիոյ պէս ճերմակամորթներ, երկրի կը զարմնէր. կամ ալ Անգլիան, Կանայի պէս՝ սեւամորթներու:

Նոր ծխախոտ մը վառեց. ծուխը հասցուց մինչեւ թոքերը եւ ուժգին փռլնց դուրս: Ծարուսակեց:

— Զերմակամորթ կ'ամ սեւամորթ, այս ըլլալու էր աշխարհի մարդկութեան դոյնը: Աստուած, որուն մասին տառը տարեկանիս լսեցի, աղօթքներ թոթովեցի, պարտաւորուեցայ ճանչնալ, անգլիացի բողոքական կղերականի մը կողմէ, չէ՛, հաւատաւ, տիեզերքի մարդկութեան արդար ստեղծիչը չէ...: Աստուած գինով է, եւ անարդար. անոր համար այս քառասուն զրութիւնը ստեղծեր է մեզի: Մեւերս կ'ատենք ճերմակները. ճերմակները կեղծաւորութեամբ կը շոյեն մեզ, հոգեպէս ալ կ'ատեն սեւամորթները: Աֆրիկայի մէջ, կրնաս գտնել սեւամորթներ, որոնք կ'ատեն իրենց ազգակիցները: Ընդհանուր ատելութիւն մը ամէն կողմ. սեւը՝ ճերմակը կ'ուզէ լափել. ճերմակը՝ սեւը. իսկ Աստուած, որ մեր բուն ստեղծիչն է, ըստ գիտ մկրտող բողոքական կղերականին, կարծես կը հրճուի մեզի նայելով: Երբեմն կը մտածեմ ճերմակ աղջիկ մը գտնել, եւ անպայման ճերմակամորթ Անգլուհի մը հետը ամուսնանալ. կ'ուզեմ, կ'ուզեմ օ-

րին մէկը գտնել, խաբել, կամ սիրահարուիլ, հոգս չէ՛, ինչ պայմաններով ալ որ ըլլայ, ճերմակամորթ աղջկայ մը հետ կ'ուզեմ ամուսնանալ:

Վերջացուց իր խօսքը. երկար շունչ մը քաշեց:

Ուշ էր արդէն. վերջին պարը յայտարարուեցաւ. պարը վերջացաւ. ոտքի՝ աղջային հիմը լսեցինք. դուրս ելանք պարասրահէն: Ունէկպօն տուաւ ինծի իր հասցէն, իմս՝ գրեց ծխախոտի տուփին ետեւը. Թօթուեցինք իրարու ձեռք, եւ բաժնուեցանք յուզուած:

Տուն հասնելուս, անմիջապէս երկու «Ասփրօ» կուլ տուի, գլխուս պտոյտը մեղմացնելու համար: Անկողին մտայ, աչքերս գոց, անմիջապէս յիշեցի Ունէկպօն, մտածեցի սեւերու, ճերմակներու, եւ բոլորին հետ՝ Աստծոյ արդար ըլլալու մասին, որ Ունէկպօն հարցական ձգեց պարասրահին մէջ, հարցական ալ հեռացաւ...:

Ճ

Տարին արդէն սահներ էր: Հոկտեմբերի վերջերն էր, երբ երեկոյ մը, քուլէճէն տուն կը վերադառնայի մտազբաղ, նշմարեցի զոյգ մը, մայրիկն միւս կողմը: Դամուեցայ տեղս շէմած: Աստուած իմ, Ունէկպօն է այդ. այո՛, Ունէկպօն է, եւ վազեցի իրենց կողմը. կանչեցի իր անունը, ճանչցաւ գիտ, յուզուած խօսեցանք իրարու: Ապա, ինքզինք հաւաքելով ըսաւ. — Ժանթթանեմ քեզի տիկինս: Ուրախութիւնս յայտնեցի. տարօրինակ հարազատութիւն մը ներկայ էր մեր միջեւ:

Բաժնուելէ առաջ, ժամագրուեցանք հանդիպիլ իրարու: — Անպայման կը տեսնուինք, ցըտեսութիւն:

Երբ հեռացած էինք բաւական մը իրարմէ, յանկարծ վերջիւեցի սեւամորթ բարեկամիս որդու մը՝ անպայման ամուսնանալու ճերմակամորթ Անգլուհի մը հետ: Ապա, ես ինծի դոհունակ ըսի՝

— Ձէ՛, Ունէկպօն, Աստուած արդար է, որ ձգեց ամուսնանալ սեւամորթ աղջկայ մը հետ:

Ղ. Ժ.

Կ Ե Ղ Վ Պ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Ա.

Փվոն գոտը բացառ ու վարանտոս բայերով մտաւ ներս: Մտաւ ներս, դէտեց չորս կողմը, եւ դէմքը յուսահատաւ կան վիճակ մը ստացաւ:

— Այսքան ալ թափթփածութիւն կ'ըլլա՞յ:

Թոնին սենեակն էր այդ: Ինքը ետք-ու-թք ամիսներէ ի վեր բարեկամացած ըլլալով Թոնին հետ, շատ անգամ գլտանում էր ու դիչերած աչք սենեակին մէջ — արդէն բանալիէն հաս մըն ալ ինքը տնէր — ու քիչ քիչ շատ վարժուած էր տնկանոնութեան: Սակայն ինչպէս որ ինք կը տեսնէր, օրէ օր աւելի կը գէշնար այդ անկանոնութիւնը:

Վերաբերեալ հանեց, հոգ տանելով որ մազերը չխառնարուին, ասկայն դնելու համար տեղ չգտաւ: Եւ ինքն ասկիւնով-րայ էր տնկեալը: Բազկաթոռին ու ժահ-նողակին վրայ ամէն տեսակի հաղուստներ նետուած էին, ու երբ հաղուստները վերցուէին, տակէն զանազան դիրքեր ու թերթեր երեւան կ'ելլէին: Անկողինին ծածկոցն ու վերմակները կարծես վերջին ամսուան մէջ հաղիւ մէկ անգամ շտկուած ըլլային:

Սենեակը մեղմայարկին թէջ գոնը-ւելուն՝ ցած ու անկիւնաւոր ուռստաղ մը տնէր եւ բաւական զնդեցիկ տեսք մը կրնար տեսնալ, պայմանաւ որ քիչ մը հոգ տարուէր փառարարութիւն: Սակայն Թոնին ա՛հ, անեակը կտկիկ պահողը ուր: Այս տղուն միտքի պարտաւորութիւնն ու գիրքերն էին կարծես, ու երա-ժշտութիւնը: Սենեակին դրեթէ ամէն կողմէն վրնայի դիրք մը փամ ձախա-պրեակ մը պանել: Իսկ այդ խոշոր սե-ղանը... Յատուած իմ, ի՞նչ բան չկար արդեօք հոն: Եւ տակաւին ոչ մէկ խօսք՝ սենեակին այն անկիւնին մասին, որ իր

խոհանոց կը դարձածուէր...

Երբ Փվոն այսպէս վերաբերեալ բո-նած կը մտածէր, թէ ի՞նչպէս կարելի էր սենեակը քիչ մը կարգ-կանոնի բերել, նշմարեց յանկարծ անկողինին երկայնքն ի վեր եւ նոյն ցածութեամբ գտնուող պատուհանին մէջի վարդերը:

Սքանչացած ու հմայուած՝ մտեցաւ պատուհանին: Հոն կային տուփ մը ծը-խախտ, գնդասեղներ, չապիկի կոճակ-ներ, լուցկի, մէջը լեցուն մոխրաման մը, զոյգ մը գուլպայ: Ու ասոնց շար-քին՝ պզտիկ, սիրուն ծաղկամանի մը մէջ դրուած երկու կարմիր վարդեր, մուկ կանաչ նուրբ տերեւներով: Շատ հաճե-լի էր սենեակին մէկ անկիւնը այդ վար-դերը տեսնել, հակառակ որ երբ մօտե-նայիր, յայտնի կ'ըլլար անոնց փլաթի-քէ շինուած ըլլալը:

— Ասոր համար է արդէն որ կը սի-րեմ Թոնին, — մտածեց ինքնագոհ, — այդքան շատ իր գրադումներուն մէջ, ժամանակը ցտած է ու դացած այս վար-դերը գնած, որպէսզի բերէ ու սենեակը դարգարէ:

Շիչիկ այդ վայրկեանին Թոնին ներս մտաւ:

— Հէ՛լօ Իվոն, ի՞նչ է... Կորէ՞ն խառ-նելու սկսեք ես, — գոչեց, — չե՞մ քսած քեզի որ երբ բան մը տեղէն վերցնես, ետքը դժուարութիւն կ'ունենամ զայն գտնելու:

Յետոյ, անգրադառնալով որ փոխ-ուած քան մը կայ փոնին վրայ:

— Ան ի՞նչ աղուսք անգիւր ան մազերդ: Ժպտեցան՝ փրաքու Եւ համբուրուե-ցան:

— Վարդերդ շատ դեղեցիկ են, Թոնի,
— բաւա Իվոն տղուն այտերը շոյելով,
— այսօր միտքն նշմարեցի:

— Յ՛հ, վարդերը: Այ՛ն՝ Գրեթէ տա-

բի մը կայ որ հոն են: Օր մը, մտածեցի որ եթէ զոյգ մըն ալ վարդ ըլլայ այս սենեակին մէջ, ա'լ պակաս բան մնացած չ'ըլլար...

— Ը՛ր... հո'ս. պատուհանին մէջ, որպէսզի ամէն անգամ որ արթննամ տեսնեմ զանոնք եւ քու մասիդ մտածեմ:

Բ.

Իմոնին ծանօթանալէ առաջ, Թոնին ժամանակ մը առանց բարեկամութիւնէր, նախորդ աղջկան կոխով հեռացած ըլլալուն պատճառաւ: Այդ նախորդը Սուզին էր, իր ճանչցած բոլոր աղջիկներուն մէջէն ամենազեղեցիկը: Անպիտանը միեւնոյն ատեն չափազանց խելացի էր, եւ, ինչ որ ա'լ աւելի անմարտելի, գիտակից՝ իր խելացի ըլլալուն:

Սուզին ու Թոնին խառնուածքները իրարու տրամադծօրէն հակառակ էին: Գրեթէ ամէն անգամ որ միասին ըլլալին, վիճաբանութիւն մը ծայր կու տար, որ շատ անգամ կոխով վերջ կը գտնէր: Թոնին բնաւ պիտի չմոռնար այդ օրը, երբ այլեւս չկարենալով ինքզինք զսպել՝ ապտակած էր զայն: Անմիջապէս ետքը, դարմանալով պատահած հրաշքին, այս սինքն թէ ինչպէս յանկարծ լուծ էր, անկամ մը եւս ապտակած էր...: Անշուշտ աւելի ետքը հաշտուած էին... երբ Թոնին անկողինին վրայ անոր արցունքները սկսած էր սրբել:

Որքան որ Թոնին կը յիշէր, միայն մէկ անգամ պատահած էր որ բնաւ, բրնաւ չէին վիճաբանած: Այն իրիկունը Սուզին իր սենեակը մտած էր, դէմքին անորոշ ու ժպտախառն տրտախոտութեամբ մը, որ զարմանք պատճառած էր իրեն: Երկու՝ ձեռքերով բռնած էր յախճապակիէ պղտիկ ծաղկաման մը, մէջը երկու հատ փլասթիքէ վարդ:

— Տես, քեզի համար ինչ գնեցի, — ըսած էր ցած ձայնով ու հատ-հատ արտասանելով բառերը, — ինձմէ նուէր քեզի:

— Սո'ւզի... ինչպէ՞ս կրնամ շնորհակալութիւն յայտնել. հրեշտակ մըն ես:

Վ. Ո՛ւր պիտի դնես.

Գ.

Ամիսներէ ի վեր յետաձգուած պարտականութիւն մը բրած-փերջացուած ըլլալու համար էր, որ Սուզին որոշեց այդ օրը քրոջը, Մէրին այցելութեան երթալ: Շատ չէր տխրած իր հոն երթալէն, սակայն Կիրակի էր, կէսօրէ ետք, Լոնտոնի վրայ տարեւը կը շողար, եւ մինչեւ իրիկուն, երբ Թոնին պիտի հանդիպէր, ժամանակը ձեռով մը պէ'տք էր վատնէր: Ամիս մըն էր որ կը ճանչնար Թոնին եւ կոխով ու վէճով շատ լաւ ժամանակ մը կ'ունենային իրար հետ: Արդէն գէշերը անոր հետ տեսնուելուն մտածումն էր, որ ձեռով մը քաջութիւն կու տար իրեն այդ կէսօրէ ետք քրոջը երթալու:

— Կը յուսամ որ Ծրէտ տունը չըլլար, — մտածեց, — Մէրին ի՞նչպէս այդ մարդը իր ամուսին առաւ... Ինչեւէ, պղտիկները կարօտցած եմ:

Երբ հասաւ Մէրինի տունը, դրան առջեւ խոշոր ինքնաշարժ մը կար, որուն վրայ բեռնակիրներ զանազան ապրանքներ բեռնցելով զրադած էին: Բաց դռնէն ներս մտնելով, ինքզինքը գտաւ կատարեալ իրարանցումի մը առջեւ — ամէն կողմ տուփեր, ծրարներ, սնտուկներ, երկու՝ երեխայ իրենց աղմուկովն ու լացովը. փոշեթաթախ թերթեր, ծաղկամաններ, բարձեր. պատուհաններէն նոր վար առնուած վարագոյրներ. եւ հազար ու մէկ իրեր ու առարկաներ, որոնք միայն տուն փոխադրելու ատեն երեւան կ'երևին:

— Ի՞նչ կայ Մէրի, — ըսաւ Սուզի, առնակնկալի եկած:

— Ուրիշ թող պիտի երթանք, — պատասխանեց Մէրի, աւելով Լոնտոնի այդ թաղին անունը, — Ծրէտը ներսն է: Ի՞նչ պէս ես, շատոնց երեւցած չունիս:

— Շատ լաւ եմ, — պատասխանեց Սուզին գէպի խոհանոց ուղղուելով, ուր

Ֆրէսը նստած դարձելու կը խմէր: Ճը-
րէսը բռնաժամար ինքնաշարժի վարիչ էր:
տառաւորները կանուխ կը մեկնէր ու գի-
շերները յոգնած կը վերադառնար, շատ
անգամ գիշերով վիճակի մէջ:

— Հէյ՛, Ֆրէս, ի՞նչ կ'ընես:

— Ա՛, գարեջուր մը խմեմ, ըօի: Որո-
շեցինք այսօր փոխադրուել քանի որ ես
ալ տունը ըլլալով կարող կ'ըլլամ օգնել
Մէրին:

Յետոյ Ֆրէսը գլուխը Սուզիին մօ-
տեցնելով եւ ձայնը խորհրդաւոր կերպով
մեղմացնելով ըսաւ.

— Խրատ մը տամ քեզի. մի՛ ամուս-
նանար:

Եւ քիթը բերանը ծածածոնելով շա-
րունակեց.

— Վայրկեանի մը համար մաի՛կ ըրէ՛
սա ազմուկը... մտադ ըսուածը կը խն-
թենայ:

Սուզին ժպտելով դուրս ելաւ խոհա-
նոցէն: Պզտիկներուն մէկականն շոգոլա
տուաւ, քիչ մը սիրեց զանոնք եւ պատ-
րաստուեցաւ ժամ առաջ փախուստ տա-
լու այդ տունէն: Դէպի Մէրին գտնու-
ած սենեակը քայած պահուն, յանկարծ
գետին նետուած երկու փլատթիքէ վար-
դեր նշմարեց: Վերցուց զանոնք ու Մէ-
րին մօտենալով.

— Ասոնք ինծի կու տա՞ս, Մէրի:

— Ի՞նչ են որ...:

— Երկու հատ պզտիկ վարդ. եթէ
նետուելիք են...

— Քուկդ թող ըլլան. չէի դիտեր նոյն-
իսկ, որ այդպիսի բաներ ալ կան այս
տունին մէջ:

— Ծնորհակալ եմ. ցը՛...

Դ.

Մէրինեց տունէն փոխադրուելէն դը-
րեթէ տարի մը առաջ էր, որ Ֆրէսը գի-
շեր մը օրօրուելէն տուն եկած էր, սո-
վորականէն քիչ մը աւելի խմած ու ձեռ-
քին մէջ բռնած զոյգ մը փլատթիքէ
վարդ... Սակայն հոս անմիջապէս վեր-
ջակէտ՝ որովհետեւ եթէ այսպէս շա-
րունակենք, վերջաւորութեան... պիտի
հասնինք հոն՝ ուր խաւար մը ճաղատ ու

ակնոցաւոր քիմիագէտներ սեղանի մը
շուրջ խորհրդակցելէ ետք՝ կ'որոշեն ի-
րենց եօր հետքած նիւթը անուանել Վիլ-
լամթիք:

Ուրեմն վերադառնանք հոն՝ ուր ձը-
գած էինք Թոնին ու Իվոնը:

Առտու, առաջին արթնցողը Իվոնն
էր.

— Թոնի... Թոնի... արթնցիր. ե-
րէկ կ'ըսէիր թէ՛ կարեւոր տեղ մը ունիս
երթալիք:

— Հը՛մ...

— Ե՛լ:

— Հը՛մ...

Մենք գոտարութեամբ օակայն վեր-
ջապէս Թոնին ելաւ անկողինէն ու դան-
դազ հագուելու սկսաւ:

— Իվոն, — ըսաւ, — դուն հոս մնա-
ցիր, ես շուտ մը երթամ սա խնդիրը կար-
գադրեմ ու անմիջապէս ետ գամ: Ծառ-
շատ մէկ ժամէն:

— Ձէ՛ Թոնի, ես ալ պէտք է երթամ:

— Մի՛ երթար:

— Ձ'ըլլար...

Թոնին շարունակեց հագուել: Որ-
քան կը փափաքէր որ երբ վերադառնար
Իվոնը դարձեալ անկողինին մէջ գտնէր,
նոյն դիրքով եւ մերկ:

Երբ վերջացաւ, մօտեցաւ անկողինին,
ծռեցաւ Իվոնին վրայ եւ համարեց
զայն: Թեւերը սաւանէն դուրս էին եւ
ճերմակ ու սահուն ուտերը կ'երեւային:
Թոնին աչքին Իվոնը այդ վայրկեանին
հեքիաթէ մը դուրս եկած պարիկի մը
պէս երեւցաւ:

— Գիտե՞ս, Իվոն, որոշեցի քեզի նը-
ւէր մը տալ:

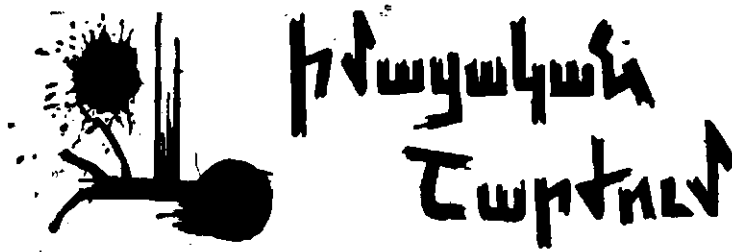
Եւ թեւը պարզելով դէպի պատուհա-
նը, առաւ ծաղկամանն ու վարդերը, դը-
րաւ Իվոնին ձեռքին մէջ ու ըսաւ.

— Ասոնք այլեւս քուկդ պիտի ըլլան:

— Իբրեւ... Թոնի. շատ, շատ շնոր-
հակալ եմ:

Թոնին ժպտեցաւ, Վիլլը հեռախօ-
սէն ըսաւ, բարեկեց եւ սենեակէն դուրս
եկաւ:

ԱՐԹՊ. ԴԱԽԻԹԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԳԷՏՆ ՈՒ ԻՐ ՀԱՐՑԵՐԸ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Յիսնամեակի օրերու սա սրբազան ջերմին մէջ ու ջերմին առիթով, պիտի առաջարկէինք հայ մտաւորականութեան բոլոր հասանձներու մեր-կայացուցիչներուն, որ բազմազան գրականութիւնը, իբրեւ առանձին հարց, մտահոգութիւններէն մէկը ըլլար իրենց համար եւ մտքերը գրազեցնէր այդ ուղղութեամբ, տնական եւ լուրջ խորհրդածութեան նիւթ դառնալով ասկէ ետք: Այս յատուկ ուղարկութիւնը անոր համար՝ որպէսզի Հայը իր գոյութեան, ազատութեան եւ մեծութեան մեծ հարցերուն առիթով չմնայ լրացրական եւ թառային ծանաչումներու թախմակ մակարդակի մը վրայ: Ան, որպէսզի առաւելագոյն կարելիութիւններով վերագոյնդուի իր բնական հունին մէջ, պէտք է անհնայ իր բազմազան գրադարաններն ու մտնեալարանը, գեղարուեստականի, պատմականի ու փիլիսոփայականի կողմէ: Ընկերայինն ու գիտականին բովը: Դիւրին չէ մտքի նայն մաշկնելով քալել պէտքի յարանում վերելքի մը բարձունքները: Այս, ամօք է, իմացական հին տրիսներով վազքի մասնակցիլ ու սողանց կատարել Պատմութեան վիթխարի թրիպինն առջեւ:

Ապրիլեան Յիսնամեակը յուշատուն եւ փառաշուք հանդիսութիւն չէ լալ եւ չպէտք է ըլլայ: Ատենն է ճիշդ, զայն վերածելու ազգային բարձր ու ազնուագոյն տայրումներու համագոյնութեան մը, նոր քափով քալելու համար Հայութեան ուղին:

Արդ,

Այդ վսեմ ճամբուն արժանի ճամբորդը ըլլալու համար, հայրենիք ու հայրենական մաքուր դաւանանք կերտած հերոսական Հայերուն օրինակով, հարկ է ծախատագրականութեան մը կարողութիւնն ու շէրը տալ այս Յիսնամեակին: Ձանալ՝ որ մեր հոգեկան սքսիտմը ըլլայ ամբողջական, ընդգրկելով մարդկային հետաքրքրութեան բոլոր բարձրագոյն մարգերը:

Ապա,

Զանոսեւի եւ չստորագնահատել այն բաները զորս քիչ եւ սխալ կը հասկնանք:

Քիչ ու գէշ հասկացում բաներէն մէկն է մեր մէջ՝ - Գաղափականութիւնը: Քիչ ու գէշ մարտաւած բան մը, հիմէն ի վեր՝ - Բազմական գրականութիւնը: Զուտ գեղարուեստականէն դուրս, որիւէ գրականութիւն նրկատաւ ենք կալուածը ճախողած գրագէտներու: Միւս կողմէ, Բազմական բնայթով ուսումնասիրութիւն եւ մերթ եւս գիրք ստորագրող հեղինակներ, մեր մէջ, իրենց կարգին, տառապած են գեղարուեստական գրականութեան հանդէպ ունեցած հոգեկան զանազան բարդայթներէ: Իրողութիւն մը՝ որ ցաւալի է ի հարկէ եւ չափով մը սգիտութեան հետեւանք: Նման ախտագին զգացումներ, տեւէ անհատի մէջ, կ'ենթադրեն խորունկ մշակոյթի պակաս: Իսկ այդպիսի պակասներ, այս կամ այն ճեւղով դրսևորուած, մեր ազգը ունի դեռ դժբախտաբար իր մտաւորական զուակներում մէջ, ինչպէս ունին անշուշտ տակաւին շատ մը ուրիշ ազգեր:

Ունեցանք, բնագործակ չափով մը, կրօնական գրականութիւն: Ունեցանք՝ պատմագիտական լայն վաւտակ մը: Ունեցանք՝ գեղարուեստական բոլոր ճիւղերը բնդգրկող գրականութիւն մը: Ունեցանք ապա յեղափոխութիւն եւ յեղափոխական գրականութիւն՝ հանդերձ լայնածաւալ յուշագրութեամբ: Յեղափոխութիւնը իր հետ բերաւ նաեւ պոսիկ մը Բազմական գրականութիւն, ընկերային գումարումով: Եթէ աւելցնենք նաեւ ազգային գարբօնին ու Հայկական Հարցին առիթով մտածուած այդ օրերու խոհերն ու դատողութիւնները, Ազգ. Մահմանադրութիւնը, աւարտած կ'ըլլանք քերես մեր Բազմական գրականութիւնը, մինչեւ Հայագիտանքի Համալսարանութիւն:

Յաւալին, սակայն, մեր Դատին հաստակով ու տարողութեամբ եւ իսկապէս Բազմական հիւր ունեցող գրականութիւն մը չունեցանք, սկիզբէն իսկ: Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն ետք, «Իրօշակ»-ն է եւ առաջ, «Հայրենիք» ամսագրին ու «Վէմ» հանդէսին շուրջ խմբուած Հանրապետական անկախ Հայաստանի մը Բազմականութիւնը եղող մտաւորականութիւնը՝ որ կ'ուզէ մշակել ինչ մը աւելի լուրջ Բազմական գրականութիւն: Գեղեցիկ . սկզբնաւորութիւններ են եւ գեղեցիկ . իրագործում՝ - Միքայէլ Վարանդեանը, Ռուբէնը, Արշակ Զամալեանը, Ս. Վրացեանը, Կ. Մառառնին, Է. Շամբը, Զարեանդը, Ռ. Դարբինեանը, Վ. Նաւասարդեանը Ե. Մխաֆեանը, Զովհ. Քաջազնունին, Ա. Արեղեան, Վ. Շուշանեան եւայլն: Ասանկ բոլորն ալ սակայն Բազմական գրականութեան կալուածը մշակեցին կարծես պարագայարար եւ յանախ պաշտօնի մը, - խմբագիր կամ կուսակցական գործիչ - , բերումով:

Սկզբնաւորութեան եւ գեղեցիկ յայտի այդ վիճակը չտեսց: Երկրորդ Աշխարհամարտէն առիւն մամաւանդ, Բազմական շեշտ բնաւորութեամբ գրականութիւն մը՝ քուցաւ մեր մտաւորական ընտանիքի աչքին կարծես անկողիք եւ խորք բան մը:

Ափսո՛ս:

Զարեալի եւ շատ դժուար դարմանելի բիրիմացութիւններէ համառնող Արտասահմանի մեր մտաւորականութիւնը Բազմական գրականութիւն ըսելով, հասկցած է միայն հրապարակագրութիւնը, օրաթերթերուն եւ շաբաթաթերթերուն դիրքին խմբագրականները եւ, շատ շատ, լեզուական յաւակներէնով իրենք գրեմք պարենաւորող ուսումնասիրութիւններ, այս կամ այն ճիւղի մասին:

Այդ է միայն ֆազաֆական գրականութիւնը սակայն: Երբե՛ք: Այդ չէ եղած առաջ եւ այդ չէ մանաւանդ այսօր, երբ գարը ուրիշ ամէն բանէ առաջ ֆազաֆական դար է:

Յետ-Յիսնամեակի Հայր պարտաւոր է հարստացած Հայ մը ըլլալ իր հոգիով ու հետաքրքրութիւններով: Պէտք է կրէ իր վրայ այն բոլոր մեծ նորութիւններն ու մեծ յիշատիւնները որ դարը բերած է այսօրուայ՝ մարդկութեան:

Արդ,

Բերումը մեծ լրջութիւններէն մէկը եթէ հիւլէի եւ ֆազմաի արդի գիտութիւնն է, եւ միւսը աքումական գրականութիւն կոչուելու կը պատարաստէ ինքզինք, ֆազաֆականութիւնը ինք եւս, մարդուն կեանքին հին ու յաւիտեանական մէկ ստուերը իրեն, կը հագուի աքումական շրջանի իր ըզգեստը:

Անտեսիլ այսօր ֆազաֆականութեան իմացական արժէքը ոչ միայն սգիտութեան նշան է մտաւորականութեան մը համար, այլեւ վնաս պատճառել է ազգային կարգ մը հիմնական շահերու: Անցաւորին հետ հարուածել է նաեւ անանցը:

Ֆազաֆական լուրջ տարազութեամբ գրականութիւն մը, մեր իմացական արտայայտութիւններու կողքին, մեծագոյն բարիքներէն մէկը պիտի ըլլար եւ ընդլայնէր այդ մարզին մէջ նախադասութեան մեր հարիւրներ: Բարձր որակ ունեցող նման գրականութիւն մը պիտի վկայէր ամէն բանէ առաջ մեր մտաւորական հասունութեան եւ ունեցած ազգային ու համամարդկային ստոր հետաքրքրութիւններու մասին, կալուածի մը մէջ, որուն կարեւորութիւնը, կրկնեմք, կը շնչուի ժամանակին հետ, փոխանակ սկարաւալու:

Այսպէս—

Պէտք չէ մեր դատաւարութիւնը յամառիմ սխալ ուղիներու վրայ պահել եւ գոհանալ միայն ու միայն ինչ որ գեղարուեստական գրականութիւնը կու տայ մեզի: Մտաւորական մրցաստանները շատ աւելի բազմաձայն են կը գրուեն աւելի ընդարձակ տարածութիւն կեանքին մէջ, քան մեմք Հայքս կը կարծենք սովորաբար:

Ուրեմն:

Ուրեմն պէտք է յարմարիլ կեանքի եւ մտածողութեան այսօրուայ փոխուած պայմաններուն: Հրաժեշտ տալ այսինքն կեանքի հին ու փոքր ըմբռնումներուն ու ֆաշարար մայիլ նորի աչքերուն: Զվախնալ՝ էութեամբ ու եղանակով տարբեր անոր հարցադրութիւններէն եւ կեանքը ընկալելու բոլորովին նոր եղանակ: Իսկ մարդ չի վախնար այն ատեն միայն, երբ հոգեկան աստիճանը գիմած եւ պատրաստած են զինք. երբ ըբած են ապա յամոմտառ՝ գոհադութեան եւ ներքին անպառ անուր:

Առաջ երթալու եւ մեզ ու մեր ազգը մտային տարածութեամբ ընդարձակելու համար, չկայ ուրիշ ճար: Թերիներ պիտի սրբագրենք, միշտ, եւ հոգեկան ներածում կատարենք՝ տեւաբար: Պակասները պիտի լրացունեն, եւ պիտի ստացուի նորը:

Կեանքին հոգեկան եւ իմացական բաները սահման չունին բարեբախտաբար ու մեզի կարելիութիւն կու տան մտաւորական մեր իմացումին հին ցանկապատը փանդելու այլեւս եւ ցանկապատի նոր թել փաշելու՝ համաձայն նոր օրերու նոր տարածութիւններուն:

Ժամանակն է որ մեր հետաքրքրութիւններուն սկսինք տալ տիեզե-

բաղան տարողութիւն, քանի որ մարդը այս մոլորակէն ռաբ մետեց զէպի աւրիշ մոլորակներ: Զէֆ տեսներ. ան կը պատրաստուի քաղաքացի մը քառ-մալու շուտով, անշուքիտայի մը տարածութիւններու եւ պայմաններու:

❖

Վերի բոլոր խոհերէն ու խորհրդածութիւններէն ետք, անկողն չենք համարեր կրկնել քաղաքացի գրականութիւն տեղծելու մեր առաջարկը: Զմռանալ՝ որ մեզմէ բարձրագոյն գրականութիւն մը միշտ ալ կարեւոր մէկ երեսը եղած է ընդհանուր գրականութեան: Զմռանալ՝ որ *Իշխակահ-մերու*, *Աստուածային Կատակերգութիւն-մերու*, *Համէթ-մերու*, *Սիրտ-երու* եւ ուրիշ բազում գլուխ-գործոցներու կողքին, կան նաեւ մտքի արտայայտութեան տարբեր մէկ երեսը ներկայացնող իմացական սիւներ, ինչպէս օրինակի համար Պղատմի *Հանրապետութիւնը*, Մաքիավելի *Իշխանը*, Ռուսոյի *Ընկերային Դաշինք-ը*, Փրանսական *մեծ յեղափոխութիւնը* կանխող ու գայն պատրաստող *Համայնագիրտարան-ը*, ընկերային բուսմունքներու եւ իմաստասիրական գործերու մէջ մուտք գործած եւ անոնց ներքին օրէնքիզմի մաս կազմող քաղաքական արտայայտութիւնները, դիւանագիտական քաղ-քերն ու քաղաքականութիւնները եւայլն, եւայլն, եւայլն:

Պէտք չէ քաղաքական գրականութիւնը ըմբռնել մեզ իմաստով. կայ ամբար մարմնի մը եւ տրտման մէջ՝ աշխարհագրութիւն, պատմութիւն, ընկեր-քաղաքական, իմաստասիրութիւն: Ան, քաղաքական գրականութիւնը, կը ջանայ մանչնալ եւ մուսնել *հեթանոս*, պատրաստել ու հպատակեցնել իրեն *ապագան*:

Փոխուած եւ մեր իմաստ հագած աշխարհ մը կայ հիմա մեր շուրջ: Նոր Միջին Արեւելքը մեր բան կ'ըսէ հիմա, մեր Ասիան մեր քան, մեր Ալի-քիկէն մեր քան: Կը խօսին մեր լեզու եւ քարքառ՝ կոմունիզմը, քոցիւլիզմը, կրօններն ու տնտեսութիւնները, գիտութիւնն ու բոլոր արուեստները: Նոր քարքառ մը գրուած է ամէն բանի մէջ, անխտիր: Հարկ է որ գործեր լինեն մասնագիտութիւններ. երբ կարելի չէ ստեղծել, գտնենք առայժմ կարեւորը եւ քարգմանենք. կենսական է եւ հարստացուցիչ՝ նաեւ քարգմանութիւնը:

Ե՛ր. ՊՅՈՒՆՆԱՆ

ՇԷՅՔՍՓԻՐԻ ՏԻՊԱՐՆԵՐՈՒՆ ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք Ը

Դարերու կուտակում մը կայ մարդկութեան ետին. ու բազմաժիւղոն ազդող էակներու փոշիացումը, անհետացումը կեանքէն, առանց մնայուն հետք մը թողելու:

Քաղաքակրթութեանց իրերայաջորդում մը, տնտեսական, ընկերային, քաղաքական յեղաշրջումներու շարան մը. իրար լրացնող, իրար ժխտող վարդապետութիւններու, փոխադասական մտածողութեանց յաջորդականութիւն մը, որոնցմէ մեծ մասը աստիճանաբար ինկած է մոռացութեան գիրկը, ինչպէս մոռացութեան մահապաշտին ենթարկուած են իրենց ծնունդ տուող մտքերը, կամ դործադրութեան գնել փորձող գինուորական պետերը, թազաւորներն ու կայսրերը:

Դրականութեանց ու արուեստներու ամբողջ աշխարհ մը կայ մեր ետին, ուր կարելի է ճամբորդել, պտտիլ, գիտել, բմբռնել, յայտնաբերել երբեմն շնորհաբերած գեղեցկութիւններ. ուր սակայն կան նաեւ մատներու վրայ համբուռող հսկաներ, որոնց գէմքը դարերը կը ծածկէ, զօրավարները կը նսեմացնէ, քաղաքագէտները արհամարհելի կը դարձնէ, կայսրերն անգամ մոռցնել կու տայ, կայսրութիւններ կ'արժէ, ու մշտական ճառագայթումով մը՝ ապագայ դարերուն փարոսի լուսաշողեր կ'արձակէ:

Մտքի այդ հսկաներէն է Շէքսպիրը, որուն ծննդեան չորսհարիւրամեակը տօնեց համայն մարդկութիւնը, 1964-ի ընթացքին:

Չորս տարին պիտի բաւէր շատերուն անհետ կորսուելու համար յիշողութիւնէն մինչեւ անգամ իրենց ամենամօտէկ-

ներուն. չորս հարիւր տարի ետք ալ կեանքի հաճելի բարախումբ ունի Շէքսպիրը. կեանք կը սփռէ իր էջերէն. իմաստ կը բերէ նաեւ մե'ր օրերու կեանքին:

Ու դրականութեան ո՛ր ճիւղին մէջ, ամէնէն անցողակիին, ամէնէն դժուարեանին, թառերական դրականութեան մէջ, որուն հաղարտւորներ խանդավառող դործերն անգամ կը դիմանան ատեն մը միայն. շուտով մէջտեղ կ'ելլեն անոնց կատոյցին պահուած, զազանի թելերը, եւ անոնք միայն կ'երեւին այլեւս՝ առանց պարունակութեան. եւ կամ, իրենց տուն տուող ընկերային պայմաններն ու դրութիւններն են որ կը փոփոխուին թատերական դործին ուղղութեամբ, եւ արծարծուած հարցերը իրենց լուծումը գը-

տած ըլլալով, գործը կը կորսնցնէ իր այժմէականութիւնը, դուրս կը քշուի ժամանակէն. կը մեռնի: Շէյքսպիր չորս հարիւր տարի է կ'ապրի:

Ի՞նչն է որ կենդանի կը պահէ զինք, հակառակ արուեստի այդ ճիւղին հետ կապուած բոլոր դժուարութեանց. լեզու, ոճը, իր բանաստեղծական ըստ լանդի թոխը, իր գործերը չզարչող ներքին փիլիսոփայութիւնը, երկաթօտութիւնը, նիւթէ՛րը...

Ա. Տիմա որդի, հետեւեալ ձեռով կը սահմանէ Թատերական գործերու յաջողութիւնը՝ «Դարձը յաջողութիւն կը գտնէ անոնց շնորհիւ՝ որոնք քաւարն կ'երթան. եւ հաստատում կը դառնայ շնորհիւ անոնց՝ որոնք չեն երթար: Համդիստեսը գործը կը վերածէ արժանաւորութեան, աղմկոտ, ուշագրաւ բանի մը. քնքերցողը գայն կը վերածէ տեղի, մնայուն բանի մը»:

Մեծ ու գեղեցիկ ողբերգութեանց գործողութեան մէջ չէ, այլ խօսքին մէջ է որ պահուած է մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը: Խօսքը սակայն բառերուն տարտաքինը չէ անշուշտ, բառերու գեղեցկութիւնը չէ՛, ոչ ալ անոնց դասաւորումը, ճշգրտութիւնը: Այդ ամէնը պէտք են, բաւարար չեն: Ի՞նչ պէտք է. լաւագոյն սահմանումը Շէյքսպիր տուած է. «Համընթիւ երրորդ արարուածի երբորդ անսարսնին, ուր թագաւորը կ'ըսէ՝

«Բառերս թէն թռչում են վերեւ, սակայն մտքերս մնում են ներքեւ».

«Երբեք քաղերը անոնց մտքերի, երկինք չեն հասնում»:

Միտքն է անմահը, մտածումներն են. երբ մասնաւորէն մեկնելով ընդհանրականին կը հասնին. առօրեային ծնելով կը յաղթեն ժամանակին, դուրս դալով տնկէ, հասնելով բոլոր ժամանակներուն պատկանող սկզբնական ճշմարտութեանց:

Միտք ու մտածում. ի՞նչ բանի մասին: Դարերէ ի վեր մէկ տիեզերական նիւթ կայ միայն խնդրոյ առարկայ՝ Ինքը, ՄԱՐԿԸ: Գրականութեան գլխաւոր հարցը. Թատերական գրականութեան

միակ հարցը մարդն է, մարդուն հարցականը. հարցականը այն ժամանակաշրջանին վերաբերմամբ, որ կ'անցնի ծնունդի ու մահունի երկու մեծ անծանօթներուն միջեւ:

Կեանքը վարող օրէնքներուն փնտրատուքը, ծնունդի ու մահունի ինչո՞ւններն ու ինչպէ՞սները, աստուածներն ու իրենց կամքը, կամքերու բախումները, մարդկային տառապանքը մեծ հարցականներու դիմաց, յաղթանակները, անգործութեան զգացումները, պարտութիւնները, ըմբոստացումներն ու համակերպումները կը կազմեն մէկ անվերջանալի ներկայացում՝ մարդոց, եւ անոնց կեանքին ներկայացումը:

Կայ անշուշտ առօրեան, իր փոփոխուող պայմաններով. կայ առօրեային հետ ընթացող, եւ նախած ժամանակներուն՝ տարբեր պայմաններու տակ աւարող մարդը: Կայ նաեւ սակայն անոնցմէ վեր ՄԱՐԿԸ, որ բոլոր ժամանակներուն մէջ ալ է, բոլոր ժամանակներուն համար ալ է: Արուեստագէտը զա՛յն կը փնտռէ, զա՛յն կը գտնէ երբ ունի պէտք եղած տաղանդը. իսկ Շէյքսպիր տաղանդ չէ, հանճար է:

Շէյքսպիր նկատի ունի մարդու պայմաններուն եւ ճակատագրին ամբողջութիւնը. բոլոր դարերուն համար ալ հարազատ եղող մարդը, տիեզերական մարդը: Տիեզերական մարդը վերացական մտապատկեր, կամ ըմբռնում չէ. իրական, շօշափելի, ընդհանուր առումով մարդն է, որ ՇԱՏ ԱՆԵԼԻ ԻՐԱԿԱՆ ԵՔԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԸ ԱՆԴԱՄԱՀԱՆՈՒՄ ՄԱՐԿԸ: Մարդը միմիայն իր առօրեային ու անմիջականին հետ կապելու փորձը կը պղտիկցնէ միայն զայն, կը դարձնէ մահկանացու. մինչ արուեստագէտը կը գտնէ Մաքսիմ Գորկի, Նոթա, Օթէլլո մը, Լիր արքայ մը՝ անմահ, յաւիտենական:

Թատերադիրը չունի վիպասանին յիւրութիւնները, իր անձնական խորհրդածութիւններով չի կրնար արտայայտուի մարդու. մարդը կարելի է արտայայտ

տե՛լ բեմին վրայ՝ մարդոցմով, աղպար-
նեղով: Մասժունները որոնք խօսքը կ'ի-
մաստաստեին, աղպարներու բերնին մէջ
է որ պիտի դնեն իրենց արտաբերումը,
եւ անոնց հոգեկան ու մտային աշխարհի
արտայայտիչը պիտի ըլլան:

Շէշքափիրի գործերուն մեծութիւնը, իր անմահութիւնը, իր տիպարներուն մէջը է, Տիեզերական ամբողջ թափանցիկ մէջը է. բոլոր ժամանակաշրջաններուն մէջը չկայ աւելի խոր, աւելի բեղուն, աւելի ինքնաբեր տիպարներու ստեղծագործ մը թափանցական դարձանշութեան Հինգական առեւտրը առիւտ է՝ կարելիութիւնը, երբ պէտք եղած Հանձնարը, կամ տաղանդը

հայց, ասեղծագործելու բազմաթիվ, խոր հոգեկան աշխարհներով տիպարները խառնուսեղենը, որոնք կրկին բարդի դարձնում, կենսերի քաղցի մը, տաղանդներու պատկերացումով՝ կենսաբը կը վերաանդեն, կը վերականգնեն ու կրկին փոխանդեն նաեւ ապագա սերունդներուն՝ յուզումն

Օթէւլլի տառջին արարի երբորդ տեսարանին մէջ, մեծ դուռի դառարանին առջեւ, Տեգոմեճոնայի հայրը, Պրապանցիս, կը փորձէ իր աղջկէ կը զատել սեւամորթ Օթէւլլին. կը յայտարարէ ինչ խարած են զայն, եւ կը պահանջէ անոր փկալթիւնը:

ՊՐԱՊԱՆՏԻՑ .- Խնդրում եմ, թույլ տուե՛ք, որ դուստրս խոսե՛:

Եւ ընդունին, որ կէս տարիսածուն նա ինքն է եղել՝
 Հուր քափափի գլխիս, եթէ այս մարդուն ի գուր մեղադրեմ:
 Ե՛կ, հեց օրիորդ: Արդեօք յարգելի այս ժողովի մէջ
 Ո՞րք է այն անձը, որին աւելի պարտ ես հնազանդել:

ՏԵԶՏԵՄՈՆԱ.— Իմ ազնիւ հայրս:

Երկու գանազան պարտականություն տեսնում եմ այստեղ :
Կեանքս ու կրթությունս ձեզ եմ պարտական .
Կեանքս ու կրթությունս ինձ ուսուցել եմ պատուել ,

Երբ իմ անհատականությունը հասնում էր իմ հայրենիքին՝
 Գուգ Էֆ իմ տեղը, եւ մինչեւ այստեղ ձեռն ազդիլն եմ եւ:
 Բայց ահա՛ սա՛ է իմ ամուսինը:
 Եւ հեկեղ այն չափով, որչափ իմ մայրը ձեզ էր անձնուէր,,
 Ձեզ իր հորինքն էլ գեղարարականով, եւ էլ յայտնումս եմ,
 Որ անձնուէր եմ մայրսին, իմ տեղացի:

ՊՐԱՊԱՆՑԻՑ .- Լա, Աստուած քեզ հետ: Ես ուսարեցի:

Ձերդ բարձրութիւն, այժմ պետական գործերին անցնենք :

Լաւ էր մի գաւաակ որդեգրել, քան հայր լինել:

Եկ այստեղ, ով մար: Իմ բռնոր սրտովս տալիս եմ քեզ այն,
Որ եթէ իմեդ առած չլինէիր՝

Իմ բոլոր սրտով պիտի մեքոթեի: — Գո շնորհիւ, գոհար,

Հոգով ուրախ եմ, որ ֆեզանից դուրս էլ գաւակ չունիմ.

Թէ ոչ, փախուսող ինձ կը հարկադրէր բռնափախ դառնալ։
Եւ կապանք դնել նրանց ստիպեցին։ Վերջացրի; տէր իմ։ (*)

(Գ) ԲԱՆՈՒՄ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՄԵՐՈՒՆԵՐ ԵՎ ԵՆՈՒՄ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՄԵՐՈՒՆԵՐ ԿԱՌԱՐԱԾ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՄԵՐՈՒՆԵՐ (Հայաստանի Հանրապետություն, 1991):

Բատրոնը չի կրնար երկար պառ-
ժումներով, մանրամասն նկարագրու-
թիւններով կերտել իր տիպարները։ Կար-
տաւոր է գտնել կենսական արժէքով բո-
ւոյնները, որոնք բուն իմաստաւորումը կը
բերեն տիպարին, եւ անոնց ճարտար կա-
ռուցումովը ամբողջացնել Թատերակը։
Այս ձեւով, Թատերական գրականութիւ-
նը կեանքը կ'ենթարկէ խտացումի մը,
ինչ որ կ'առաջացնէ անհրաժեշտ ուժգ-
նութիւնը։

Շեյ յազան ընտրուած բոպէն, պա-
տահարը, արտայայտութիւնը չկարու-
նակեն անհրաժեշտ հարադատութիւնն ու
զեղեցիկութիւնը, այդ պարագային խտա-
ցումը փոխանակ դառնալու ուժգնու-
թեան տուեալ, կրնայ դառնալ անհա-
կոնքի մնալու պատճառ, կամ ճանճա-
ցընող ամփոփում միայն։

Շէյքսպիրի վերի սողերու ընթեր-
ցանութիւնը, ուր ալ որ ըլլայ, երբ ալ
որ ըլլայ, կը վերաբարձրէ բոպէն, բո-
պէի յուզումը, եւ երկու կարճ պարբե-
րութեան մէջ կը խտացնէ եւ Տեղտեմ-
նայի երկընտրանքը, ընտրութիւնը, սէ-
րը, որդիական յարգանքը, կամքը, անձ-
նութիւնը, եւ նաեւ Պրապանցիոյի
հայրական գուրգուրանքը, սպասումնե-
րը, անձկութիւնը, հիասթափութիւնն ու
ցաւը։

Այս ամէնուն վիպական նկարագրու-
թիւնը էջեր պիտի պահանջէր, իսկ հոս,
սպրում ու մտածում խտացուած են քա-
նի մը տողերու մէջ։

խտացումը Թատրոնին մէջ անհրա-
ժեշտութիւն մըն է անշուշտ, կարենալ
ներկայացնելու համար երկու կամ երեք
ժամուայ ընթացքին ամբողջ պատմու-

թիւն մը, կամ տիպար մը, տիպարներ,
որոնք իրենց կեանքը ապրելու համար
Թերեւս տասնամեակներ տուած են։ Նոյն
ատեն սակայն, խտացումը կը համապա-
տասխանէ կեանքի իրականութեան, իր-
զութեան. մարդիկ ամէն օր, ամէն բոպէ
չէ՛ որ կ'արտայայտուին իրենց ներքին
էութեամբ. առօրեայ կեանքը մեղմեցու-
նացում մը կը բերէ ապրելակերպին մէջ.
ձեռք կը բերուին սովորութիւններ, վա-
րժութիւններ, համակերպումներ զանա-
զան պարտադրանքներու, որոնք կը ծած-
կեն մարդը։ Բացառիկ պայմաններու դե-
մաց, յանկարծակոս փոփոխութիւններ
տեղի կ'ունենան, որոնց չենք սպասե-
րնդհանրապէս, եւ որոնք կը յայտնաբե-
րեն ներքին մարդը։ Նման յայտնաբե-
րումներ բոպէներու տեւողութիւնը միայն
ունին. բոպէներու մէջ է որ խտացած է
բո՛ւն մարդը։

խտացումը սակայն ունի նաեւ իր
վտանգները, որոնցմէ ամէնէն կարեւորը
նշգրտութիւնը կորոնցնելու վտանգն է։
Ըլլալ եւ՛ ճշգրիտ, ամբողջական, եւ՛
խիտ, կարճ ու կուռ, դժուար է ընդհան-
րապէս գրականութեան մէջ, ժամանա-
բարձր դժուար է Թատերական գրակա-
նութեան մէջ, ուր շատ աւելի անհրա-
ժեշտ է այդ խտութիւնը քան գրականու-
թեան միւս ճիւղերուն մէջ։

Շէյքսպիրի մէջ կարելի է գտնել,
տեւաբար ներկայ են այս երկու յատկու-
թիւններն ալ՝ խտութիւն եւ ճշգրտու-
թիւն։ Այնքան վարպետ է խտացումնե-
րու, որ յաճախ ըսուած է իր մասին, թէ
«Շէյքսպիր հռչակաւ շաւյոյ մըն է,
երբեմն մէկ տողի մէջ կը զնէ հարստու-
թիւն մը, որ ուրիշներ պիտի օգտագո-
ծէին հասար մը արտադրելու համար»։

ՀԱՄԼԵԹ. Թող ամբողջ լինիմ, բայց ոչ հրէշային.
Պէտք է մօրս հետ դաշոյններ խօսեմ, բայց ոչ գործածեմ.
Լեզուս ու հոգիս բոլ ալս բանի մէջ կեղծաւոր լինեմ.
Որչափ էլ նրան խօսեմ մայրաքաղաք,
Հոգի՛ս, մի՛ բռնի տար որ գործով դատեմ։
(Համլէթ. արար Գ. տեսարան 3-րդ)

կամ՝

ԷՄԻԼԻԱ.— Մէկ երկու տարում անկարելի է մարդկանց համաշնչի.
Նրանք բոլորն էլ ստամոքսներ են, իսկ մեծ կերակուր.
Քանի քաղցած են՝ մեկ լաւ ուտում են,
եւ երբ որ կուշտ են՝ մեկ ետ են փսխում:

(Օթէլլօ. արար Գ. տեսարան 4-րդ)

կամ՝

Յուլիոս Կեսար Քատերակին մէջ,
երբ Քասալայի մահէն ետք, Մէսսալա եւ
Քիթիոնիոս կը նշմարեն Քասալայի մար-
մինը եւ Մէսսալա կը հարցնէ՝

Մէսսալա.— Իմք չէ՞:
Քիթիոնիոն.— Ոչ. իմքն էր, Մէսսալա:

Նմուշներ են խտութեան եւ ճշգրտ-
տութեան նոյն ատեն այս տողերը, որ
բռնցմով հարուստ է Շէյքսպիր. Ուսկի
ստեղծագործողը ոչ անզուսպ է, ոչ ալ
չոր. այլ այն է, որ կ'ըսէ միայն էական-
ներ, եւ գիտէ լռել՝ երբ պէտք է: Շէյք-
սպիրինն են նաեւ հետեւեալ տողերը,
որոնց սքանչելի զործադրողը եղաւ ինք,
եւ որոնք կրնան որպէս ուղղութիւն ծա-
նայել բոլոր Քատերակիներուն, եւ բո-
լոր գրողներուն ընդհանրապէս:

«Թու Ուշիմ իգ քու տիւրքոյ
«Թու սակծեսք իգ քու քրիւշք»:

«Անուանելը խորտակել է.
«Թելագրելը՝ ստեղծագործել է»:

Թելագրութեան մեկնելով ընդարձա-
կումը ու խորացումը տրուածին, սեփա-
կան միջոցներով հարստութեան հանքի
մը պեղումին տպագրութիւնը կը թողու-
նթերցողին, կամ հանդիսատեսին վը-
րայ, եւ կարելի կը դարձնէ սեփական
աշխարհի ջրբումը, սեփական հարե-
տութեանց լոյս աշխարհ դալը. աւերկա
իսկ կը դառնայ ազդակ մը՝ կարգաց-
ուելու համար նաեւ տասնամեակներ
ետք, դարեր ետք. եթէ անուշտ թելա-
դրութեան ինքը արդիւնք է ներքին աշ-
խարհներէ դուրս. բերուած ընդհանրա-
կան ճշմարտութեան մը:

Բ. ՓԱՓԱՋՆԱՆ

(Ետք. 1)

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԱԶՄԱՒՈՐՄԱՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՅԺՄԵԱՆ ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

«Խորհրդակցայ ազգագիտութեան մէջ Մեկիքեանի կարեւոր ներդրումը՝ դա ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման ընթացքի ինքնուրոյն պարբերացումն է, հորցի գիտական փաստարկումը: Ինչպէ՞ս պիտի երևում յիշուեց, մինչեւ վերջին փորձերն էլ Հայաստանում, հետեւելով Ստալինի կողմից հարեւանցիորէն աւելուած մի յայտարարութեան, ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման ժամանակը դնում էին 19-րդ դարի երկրորդ կէտում, այն էլ որպէս միանուագ երեւոյթ, այլ ոչ թէ երկար ժամանակի հասարակական պրոցեսի արդիւնք: Ծիշող այդ դրոյթն էլ հերքում է Մեկիքեանը, ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման ընթացքը բաշխելով ժամանակաշրջանի փուլերի միջեւ: Նա գտնում է, որ հայ ազգը աւելի շուտ կը կազմաւորուէր, եթէ չլինէին օտար ներխուժումները եւ դրա հետեւանքով ստեղծուած դժնդակ պայմանները, երբ Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային զարգացումը դնաց ոչ թէ վերընթաց, այլ վարընթաց ուղղութեամբ, կատարելով «յետադարձ թռիչք»: Այդ աղիտակից պարագան բարդանում էր նրանով, որ «նուաճող» ներք իրենց տնտեսական զարգացումով եւ կուլտուրական մակարդակով շատ աւելի ցածր էին կանգնած, քան նուաճուած ազգութիւնը, ուստի եւ «օտարերկրեայ լուծն ու անհաւատայի ճնշում» ներք ուժեղացրին հայ բնակչութեան մեծ

խմբի արտագաղթը հայրենի երկրից: Եւ հէնց այդ զաղթածներն էլ կարեւոր դեր խաղացին ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման գործում: որքան որ կապուած էին զրուս իրենց բուն հայրենիքում մնացած ժողովրդական զանգուածներին ու ազգային մտայնութեան հետ: Մեկիքեանը աշխարհում ցրուած Հայերի համար կապող օղակ է համարում նաեւ հայկական եկեղեցին եւ ասում, թէ՛ «անտարտկոյս, եկեղեցին յետագիմական ուժ էր, որ ծառայում էր ունենոր դասակարգներին, սակայն այդ իրաւունք չի տալիս լուծեան մատենելու նրա խաղացած դերը ազգի կեանքում, մասնաւորապէս միջնադարում, երբ կրօնական զաղսփարախօսութիւնը, ինքնայի արտայայտութեամբ, զաղսփարախօսութեան միակ ձեւն էր»: Իսկ օտարութեան պայմանները, քանի որ, «այնպիսին էին, որ բացառում էին հող ձեռք բերելու ջրհարաւորութիւնը, ուստի «զաղուկա» հայութեան մի մասը մերձենում էր արւեալ երկրի բուրժուական տարրերի հետ եւ ինքն էլ քայլ առ քայլ վերածւում էր բուրժուազիայի: Այդպիսով, զանազան երկրներում (Պարսկաստան, Թուրքիա (Կոստանդնուպոլիս), Հնդկաստան, Ռուսաստան, Իտալիա, Հոլանդա, Յրանսիա եւ այլուրեք) առաջանում է հայ առեւտրականութիւնը, ձեռք բերելով տնտեսական-դրամական ուժ: Արտասահմանեան հայ զաղուկները դառնում են նաեւ

ազգային կուլտուրայի զարգացման կենտրոններ (Ամստերդամ, Վենետիկ, Մադրաս, Նոր-Նախիջևան)։ Սակայն հետադարձ, ըստ Մելիքեանի, հայ բուրժուազիան օտար երկրներում հանդիպում է երկու կարգի հակադրությունների, քաղաքական իշխանություն ունեցող մրցակիցների ճնշման, որոնք արգելում էին իր անձան ընթացքը։ Եւրոպական երկրներում գրանջ տեղական բուրժուական էին (Իտալիա, Հոլանդիա, Ռուսաստան), իսկ Աթլայի երկրներում (Հնդկաստան, Թուրքիա)՝ նորեկ Եւրոպացիները։ Մելիքեանը գրանցում է բացարձակ աշխատել, որ արտասահմանի հայ բուրժուազիան սկսեց բուռն կերպով հետաքրքրվել հայրենիքով եւ նրա ազատագրման ծրագիր մշակել՝ պարզապէս իր համար անտեսական՝ անարգել անպարկէշ ապահովելու նպատակով։ Անշուշտ, այդ բացարձակությունը մարքսիստական է, բայց միակողմանի, որովհետեւ անտեսում է նախ հոգեբանական գործոնը, եւ ապա պատմական իրադրությունը, երբ Հայաստանը շուրջապատու էր հայ բուրժուազիան ուժերը աստիճանաբար տկարանում էին, իսկ արտասահմանի Հայության անտեսական ուժը երաշխիք էր տալիս՝ աւելի համարձակ միջամտություններ ծրագրելու համար բուն Հայրենիքի գործերի նկատմամբ։

Ուրեմն, Մելիքեանը գտնում է, որ՝ «Արտասահմանեան հայ բուրժուազիայի առաջացումը, ազգային ինքնագիտակցութեան արթնացումը, հայ բուրժուական կուլտուրայի եւ զաղափարախօսութեան սկզբնաւորումը 17-18-րդ դարերում, մասնաւորապէս 18-րդ դարի երկրորդ կէսին, պէտք է դիտել որպէս ժամանակակից հայ ազգի կոնսոլիդացման հետ կապուած երեւոյթներ, որպէս այդ կոնսոլիդացիայի առաջին փուլը»։

Անշուշտ, այդ կարգի կոնսոլիդացումը, թէեւ թույլ ձեւով, իր գրեթե բոլոր ունէր նաեւ բուն Հայաստանում։ Իսկ, ըստ Մելիքեանի, «19-րդ դարի սկզբից սկսւում է Հայ ազգի կազմաւորման Բ. փուլը»։ որի զբոսը գիծը

Հայ ժողովրդի անտեսական, քաղաքական եւ կուլտուրական կեանքում արտառահմանեան զաղափաների գերի նուազումն է եւ ազգային կեանքի կենտրոնների զարգացումը կամ բուն Հայաստանում, կամ էլ անմիջականօրէն նրան կից երկրներում։ Դարի սկզբին ազգային կեանքն առաւել զարգացում է ապրում Արեւմտեան Հայաստանում, ուր կենտրոնացած էր հայ բնակչութեան մեծ մասը։ Մելիքեանը յայտնում է, որ ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման պրոցեսի իր պարբերացումը ստացել է հաւանությունը այն գիտնականների, որոնք մասնակցել են նրա գեկուցման ջրհարկմանը՝ Երեւանի Պետական Համալսարանի պատմութեան Փակուլտետի գիտական խորհրդում, 1956 թուի Մայիսին։ Հայ ազգի կազմաւորման երկրորդ փուլում ազգային կեանքի ծանրութեան կենտրոնը Արեւմտեան Հայաստան տեղափոխուելու հետ է կապում Մելիքեանը նաեւ նոր աշխարհաբար լեզուի (ի տարբերութիւն Հայոց դասական գրարար լեզուի) արեւմտեան ճիւղի՝ արեւմտահայերէնի աւելի վաղ կազմաւորումը։ Այդ առնչութեամբ Մելիքեանը անդրադառնում է 1950 թուականին, Մասիինի «Մարքսիզմը եւ լեզուարանութեան հարցերը» յօդուածի հետեւանքով, արեւմտահայ լեզուի մասին առաջ քաշուած մի գրոյթի։

«Մի քանի տարի առաջ փրոֆ. Զ. Գրիգորեանը առաջ քաշեց մի թէորիա, ըստ որի արեւմտահայ գրական լեզուն սոսկ մի բարբառ է (Գոստանդնուպոլի բարբառը)։ Դա գիտականութեանից դուրի՝ նոյնիսկ վնասակար տեսակէտ էր, որը նպատակ ունէր ստորացնել Հայ ժողովրդի զգալի հատուածի գրական լեզուն (որից օգտւում է համարեա թէ ամբողջ զաղութահայութիւնը) սոսկ այն պատճառով, որ իբր թէ այն կապուած է «Արեւմտեան» հետ։ Բարեբախտաբար այդ «թէորիան» չընդունուեց գիտնականների կողմից եւ այժմ արժանի կերպով մոռացութեան է մատնուել։ ...Հայ միասնական համազգային լեզուն՝ յան-

մինս իր երկու ճիւղերի, յաղթանակեց 19-րդ դարի երկրորդ կէտի սկզբին: Այդ յաղթանակն ուղեկցեց ժողովրդի տնտեսական եւ քաղաքական կեանքում կատարուած լուրջ փոփոխութիւններին եւ ազգային կեանքի կենտրոնի տեղափոխմանը Արեւմտեան Հայաստանից՝ Արեւելեան Հայաստան:

Ի հարկէ, տարիներ առաջ Ձ. Գրիգորեանի եւ այժմ Մ. Մելիքեանի կողմից առաջ քաշուող հակադիր դրոյթները պարզապէս անհաստատ կարծիքներ չեն, այլ պայմանաւորուած են այս կամ այն ժամանակ տիրապետող ընդհանուր մտայնութեամբ:

Այնուհետեւ դալիս է ժամանակակից հայ ազգի կազմաւորման աւարտական փուլը՝ Արեւելեան Հայաստանի ճակատագիրը Ռուսաստանի հետ կապուելու հետեւանքով: Մելիքեանը մանրամասնօրէն ներկայացնում է այդ ժամանակաշրջանը իր բոլոր երեսներով, երբ հայ զբոսբնակչության հետ միաժամանակ ձեւաւորում են պրոլետարիատը եւ ազգային ինտելիգենցիան: Մելիքեանը շեշտում է նաեւ Արեւմտեան Հայաստանում ուժեղացող ազգային — ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի կողմից այդ շարժումն օգտագործելու անփառանկ ճիգերը եւ Հայկական շարժման անյաշնոցութիւնները բացատրում է նրանով, որ «19-րդ դարում Արեւմտեան Հայաստանի հարցը դուրս էր եկել ազգային շրջանակներից եւ դարձել էր միջազգային քաղաքականութեան հարց»՝ դանդաղան հզոր պետութիւնների մրցակցութեան առարկայ: Սակայն, անվիճելի է համարում, որ «19-րդ դարի կէսերին Հայ ժողովրդի զարգացումը մտաւ կապիտալիստական փուլի մէջ», ինչ որ զինոսովորակ տնտեսական կեանքը եւ դրանով իսկ հող տեղծեց ազգային կոնսոլիդացման աւարտման համար:

Այսպիսով, ժամանակակից Հայ ազգի կազմաւորումը ունցաւ երեք փուլից, — ըստ Մելիքեանի:

Այդ մէկնից յետոյ, հետեւելով ընդհանուր սխեմային, Մելիքեանը ջանում

է ներկայացնել հայկական դեմոկրատական կուլտուրայի զարգացումը 19-րդ դարում, այն հակադրելով տիրող դասակարգի զբոսբնակական կուլտուրային, այդ առթիւ պնդելով, թէ՛ «Հայ ժողովրդի դեմոկրատական կուլտուրան զազափարապէս ուղեշնչում եւ աջակցութիւն էր դնում ուսուս առաջադէմ կուլտուրայի, Ռուս ժողովրդի, ռուսական բանուոր դասակարգի կողմից»։ Իսկ հայկական, վրացական եւ ադրբեջանական կուլտուրաների զարգացման վրայ 19-րդ դարում բարերար ազդեցութիւն ունեցան այդ ժողովուրդների կուլտուրական գործիչների բարեկամական կապերը, որոնք արտայայտում էին Անդրկովկասի ժողովուրդների դարաւոր բարեկամութիւնը եւ կուլտուրական հնազոյն կապերը: Նիւթական կեանքի համարեա թէ միատեսակ պայմանները ներանց մէջ առաջացրել են նաեւ հողեկան կերտուածքների միջաւորութիւն»։ Ինչպէս տեսնում է, ամէն ինչ հիմնում է նիւթական կեանքի պայմանների վրայ, ինչ որ այնքան էլ ճիշդ չի հնչում: Մելիքեանը այնուհետեւ ջանում է գտնորդել դասակարգերը Հայ ազգի ներսում, բացատրել դասակարգային պայքարի կոնկրետ շարժառիթները, «ազգայնական պարտիաների» երեւան գալն ու խաղացած դերը: Բայց ուշագրաւ է նրա, թէ եւ ոչ ինքնատիպ, արտայայտութիւնը հայ բուրժուազիայի մասին:

«Հայ բուրժուազիան, անտարակոյս, առաջադիմական դեր է խաղացել Ֆէոդալական մանատուածութեան եւ Ֆէոդալական մնացուկների դէմ մղուած պայքարում: Դրական էր նրա դերը նոր համազգային դրական լեզուի եւ բուրժուա-դեմոկրատական կուլտուրայի զարգացման մէջ (ի միջի ալոյց, նշենք, որ մեր դիտնականները դեռեւս թոյլ են ուսումնասիրել հայ բուրժուազիայի դերը 19-րդ դարի Հայ հասարակական կեանքում, ոմանք էլ ձգտել են շրջանցել այս «փափուկ» հարցը կամ բաւարարուել են բուրժուազիայի ունակցիոն դերի մասնանշումով: Այնինչ այս հարցը կարեւոր

է եւ դեռ կարօտ է լուրջ հետազոտութեան)։ Հայ բուրժուազիայի յետադիմականութիւնը արտայայտուած է 19-րդ դարի վերջին, երբ պատմական ասպարէզ է դուրս գալիս Հայ արդիւնաբերական պրոլետարիատը։ Հէնց այդ, աստիճանաբար դասակարգային ինքնագիտակցութեան եկող պրոլետարիատի դէմ ժողուող պայքարում է, որ Հայ բուրժուազիան վերածուած է հետզհետէ աւելի ու աւելի յետադիմական ուժին։

Միեւնոյնը Հայ բուրժուազիայի «աւելի յետադիմական ուժ» դառնալու լրացուցիչ ապացոյց է համարում այն, որ նրա «որոշակի խաւերը վարակուած էին կոմունիստիզմով ու ազգային նիւհիւղմով»։ Այս դէպքում եւս, հետեւելով կոմունիստական քարոզչութեանը, անտրամաբանական ձեւով բուրժուազիային վերագրում է եւ՛ մոլեռանդ «նացիոնալիզմ», եւ՛ ինքնուրաց «կոմունիստիզմ»։ Սակայն իրական կեանքում այդպէս չի լինում։ Ազգայնական ազգայնական է եւ «կոմունիստ»՝ կոմունիստը։ Այդ նշանակում է, որ բուրժուազիան եւս միատարր չէ իր մտայնութեամբ, ինչպէս եւ միատարր չէ ազգն առհասարակ ու ամէն մի դասակարգ առանձին վերցրած։ Հետեւապէս ազգային դոյութեան օգտին պայքարը մղում է ոչ թէ «միատարրութեան» ցնորքին հասնելու, այլ ազգի բոլոր անդամների համար աւելի նպատակաշարժար համակեցութիւն ստեղծելու նպատակով։

Թէեւ ոչ զարմանալի, բայց ուշադրաւ է այն պարագան, որ Միեւնոյնը Հայ ազգի մասին իր սւտեմնասիրութեան մէջ աշխատում է ազգային ճակատագրով մտահոգուած ուժերին՝ «բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաներին», սեւ գոյներով ներկայացնել, իսկ առհասարակ ազգուրաց բոլորակներին եօթնորդ երկինք հանել, որոնք հանդիսանում էին Լենինի գաղափարական եւ կազմակերպական գործակալները Հայ իրականութեան մէջ։ Պատմական իրողութիւն է, որ, ինչպէս շեշ-

տում է հեղինակը, «Հայերի կոնսոլիդացումը, որպէս ժամանակակից ազգ, օրակարգի մէջ դրեց օտարերկրեայ լծից Հայ ժողովրդի ազատագրութեան, հարկների երկրում նրա կենտրոնացման եւ ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծման հարցերը»։ Բայց պնդելու համար, թէ «կապիտալիզմի պայմաններում այդ հարցերը չէին կարող լուծուել», նոյնատարրում է, թէ «միայն սոցիալիզմը կարող էր ապահովել Հայ ազգի ազատ ու ինքնուրոյն զարգացումը եւ ներառական հասարակութիւնը միւս ողջ գերի հետ»։ Բայց կապիտալիզմը կամ սոցիալիզմը այս հարցում վճարեալ գործօններ չեն։ Վճարեալ օտար տիրապետութիւնից ազատ կամ կախալ լինելու մէջ է կայանում։ Նոյնիսկ Փրիդըիս ինքեյը 1894 թուին Հայ Հնչակեան կուսակցութեանը պատկանող մտաւարական Յովսէփ Աթաբէկեանին գրած նամակում շօշափելով Հայ ժողովրդի գծնական վիճակը «թուրքական բռնակալութեան Սուրբիլայի եւ ուսական բռնակալութեան խորհրդային միջեւ» գրում էր, թէ՛ «Սակայն եթէ անկեղծ խօսենք, իմ անձնական կարծիքն այն է, որ Հայաստանի ազատագրութիւնը թուրքերի, ինչպէս նաեւ Ռուսերի ձեռքից, հնարաւոր կը լինի միայն այն օրը, երբ կը տապալուի ուսական ցարիզմը»։ Մէջբերելով այս քաղուածքը՝ Միեւնոյնը ուրախութեամբ բացականչում է, թէ՛ «Ինչպէս խօսեցի՝ ժարգարէական էին»։ Այդ բացականչութեան նպատակն է հաւատացնել, թէ «Հոկտեմբերեան սոցիալիստական մեծ սեւուրիցիան» ազգերի սոցիալիստական վերափոխման սկիզբն է, որով եւ պայմանաւորուած է «Հայ ազգի սոցիալիստական վերափոխումը», որովհետեւ «Հոկտեմբերեան սեւուրիցիան ազգերի ղեկավարութիւնից հեռացրեց բուրժուազիային ու նրա ազգայնական պարտիաներին եւ ազգերի գլուխ դրեց բանուոր դասակարգին ու նրա ինտերնացիոնալիստական պարտիային»։

Միեւնոյնը պրքի մնացեալ մասը ներկայում է «հետերնացիոնալիստական

պարտադիր՝ զազգալիկնարարական» գործերին առհասարակ, եւ նրա գործունէութեանը Հայաստանում մասնաւորապէս:

Մեկիքեանը յեղափոխութիւնէից յետոյ ազգերի սոցիալիստական վերափոխման պայման է համարում՝ քաղաքական հիմքը, տնտեսական հիմքը եւ սոցիալական հիմքը, որոնք, իբր թէ, ձեռք են բերուել ու ամրացուել Վոլինական Միութեան Կոմունիստական պարտիայի՝ զեկավարութեամբ:

Ծանրանալով առաջին կէտի վրայ եւ անգրադառնալով 1918-1920 թուականներին Սնդրկովկասեան անկախ Հանրապետութիւնների ստեղծման գործում ազգայնական կուսակցութիւնների գերին, Մեկիքեանը պնդում է, թէ՛ «Դա մեծադոյն ազգային դաւաճանութիւն էր իրենց ժողովուրդների նկատմամբ, որովհետեւ Սնդրկովկասը տնտեսական եւ այլ յարաբերութիւններով անխզելիօրէն կապուած էր Ռուսաստանի հետ»: Ուրեմն Ռուսաստանից ազատուելը անպայման դաւաճանութիւն է համարում, իսկ ուրիշ որեւէ այլ պետութեան օգնութեամբ ազգային քաղաքականութիւն վարելը՝ դարձեալ նոյնպիսի աններելի յանցանք: Դառնալով Հայաստանի Հանրապետութեան (1918-1920 թթ.) գոյութեան՝ Մեկիքեանը ուզում է հաւատացնել, թէ՛ «Դաշնակները երկիրը լրիւ կերպով ենթարկել էին օտարերկրայ իմպերիալիստներին: Ամերիկեան զննապետ Հասկելը հրամայում էր դաշնակցական «կառավարութեանը»: Երկրում իր սեփական օրէնքներն էր կիրառում: Իսկ, իբր, Վոլինական իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում Հայ ժողովրդի ինքնաւորյն սոցիալիստական պետականութեան հաստատումն էր», քանի որ Սոր-Հրդային Հայաստանը այժմ դարձել է ԽՍՀՄ-ի «լիիրաւ» անդամներից մէկը, «ունի սեփական կոնստիտուցիա, օրէնսդրութիւն, սեփական օրէնսդրական եւ դործադիր կառավարական օրգաններ, պետական սահմանները, քաղաքացիութիւնը, մայրաքաղաքը, պետական լեզուն, դերքը եւ պետական դրօշակը, աշ-

տինքն՝ սուվերեն պետութեան բոլոր հիմնական յատկանիշները»: Աւելորդ է առել, որ այդ արտաքին ու ձեւական թերի յատկանիշները չեն կարող ամօքել Հայ ժողովրդի իրական մտահոգութիւնները: Այնուամենայնիւ, Մեկիքեանը զորում է.

«Այսպիսով, Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական ռեւոլյուցիան եւ Սովետական իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում հանդիսացան Հայ ազգի սոցիալիստական վերափոխման առաջին փուլը, որի ընթացքում փոխուեց ազգի քաղաքական կազմակերպութիւնը: ... Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայի նուաճումների հիման վրայ սոցիալիստական հասարակութեան կառուցման շրջանը հանդիսացաւ Հայ ազգի եւ մեր երկրի միւս ազգերի սոցիալիստական վերափոխման երկրորդ փուլը»:

Այնուհետեւ Մեկիքեանը երկարօրէն կանգ է առնում այսպէս կոչուած «կուլտուրական ռեւոլյուցիայի» եւ «Հայ ազգի նոր հոգեւոր կերպարի ձեւաւորման» հարցերի վրայ, ջանալով փաստական տուեալները ընդհանրացումների եւ մեկնաբանութիւնների նիւթ դարձնել:

Մեկիքեանը ելնելով այն դրոյթից, թէ ոչ մի նոր բան հանդէս չի դալիս միանգամից, պատրաստի, մաքուր վիճակում, նոյնիսկ հնին յաղթելուց յետոյ էլ նորի մէջ շատ թէ քիչ երկար ժամանակ մնում են նախորդի մնացորդները, կամ յիշելով Լենինի նշած «դասակարգային պայքարի նոր ձեւերը, որոնք յատուկ են պրոլետարիատի դիկտատուրայի դարաշրջանին, այսինքն՝ հէնց ազգերի սոցիալիստական վերափոխման դարաշրջանին», - ուզում է փաստարկել «դասակարգային պայքարը Հայ ազգի ներսում» եւ նկարագրել «չահազործող դասակարգերի մնացորդների վերացումը»: Ընդ որում հրամցւում են պատմական անճշդութիւններ: Հեղինակը կարծում է, թէ Վոլինական իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում տեղի ունեցաւ ո'չ թէ իսողադ ճանապարհով, այլ զինդաւած ապստամբութեան շնորհիւ:

Այնքաթող է արւում, որ ոչ թէ գլխեալ ապստամբութիւնը, այլ օտար՝ քուլեւիկեան եւ քեմալական մեղսակից ուժերի ճնշման տակ Հայ ժողովրդին պարտադրուեց զսովետական իշխանութիւնը: Բոլորովին այլ բան է, որ քուլեւիկեան տիրապետութիւնն սկսուելուց երկու եւ կէս ամիս անց, 1921 թուի Փետրուարի 18ին, լռեկուեց Համաժողովրդական ազգային ապստամբութիւն, օտար ուժերի ղէմ: Դրա բացատրութիւնը, սակայն, գաղափարաբան է: Զի վարելի նաեւ գաղափարաբան պայքարին չափանիշով մտնելու հետագայ տասնամեակներէ ընթացքում անընդհատ դրօշմարտող ազգային տրամադրութիւններին: Ընդդէմ նաեւ, թէ՛ «Հայաստանի կոմունիստներ» պայքարը Հայկական բուրժուական նացիոնալիզմի, Դաշնակցութեան եւ ընդհանրապէս զաղափարախօսութեան ղէմ, պայքար էր Հայաստանում կապիտալիզմի վերականգնման, Հայ բուրժուական ազգը վերականգնանքի կործանի ղէմ: Իրականում, դա պայքար էր դեմոկրատական ազատութեան համար մղուող պայքարի ղէմ, Հայ ազգի շահերի պաշտպանութեան հետամուտ ուժերի ղէմ: Այդ պարագան անվիճելի է, քանի որ, հեղինակի պնդմամբ իսկ, «բուրժուական նացիոնալիզմի եւ Դաշնակցութեան զաղափարախօսութեան ղէմ Հայաստանում մղուող պայքարը յաջողութեամբ էր ընթանում շնորհիւ ՄԱԿԳ Կենտրոնական Կոմիտէի անդադրում օգնութեան», այսինքն՝ վերջինիս դրդումներէ եւ ոստիկանական ճնշումներէ միջոցով, բայց ոչ թէ բուն Հայ ժողովրդի ցանկութեամբ:

Մելիքեանը յատուկ դուռն է յատկացնում՝ ՎՍՍՌԽ Ժողովուրդներէ բարեկամութեան եւ Ռուս մեծ Ժողովրդի գերը Հայ ազգի օգնականութեան վերաբերման գործում: Ներկայացնելու համար՝ Անշուշա, առանց այդ. «Հանգամանքները» նշելու, անկարելի է խորհրդային պայմաններում գիրք գրել Հայ ազգի մասին: Հեղինակն աւգում է հաստատանք, թէ խորհրդային իշխանու-

թիւնը ոչ միայն զարգացման հնարաւորութիւն տուեց Հայ ժողովրդին իր իսկ հայրենի երկրում, այլեւ Հայն հնարաւորութիւններ ստեղծեց Հայ ազգի բարձր մասերի՝ ամբողջ Հայ ազգի զարգացման համար: Փաստերը հակառակն են վկայում: Իրականում՝ Հայաստանից, մասնաւոր Սնդրկովկասից դուրս ապրող Հայկական հակալական համախումբ զանգուածները, կոմունիստական իշխանութեան հետեւողական ձուլման քաղաքականութեան հետեւանքով, շատ աւելի աննպաստ պայմաններում են գտնուում, քան էին նոյնիսկ ցարական իշխանութեան ժամանակ: Բացարձակապէս, անբաժող կերպով, այդ զանգուածները ձուլուելու են դառապարտում:

Մելիքեանը փորձում է ընդթափել «սոցիալիստական վերափոխման ազդեցութիւնը» Հայ ազգի ազգային յատկանիշների վրայ: Նա արձանագրում է որոշ անվիճելի իրողութիւններ, ինչպէս եւ կրկնում է ընդհանուր ու կաղապարուած վերադրումներ «տեքստիլ ընդհանրութեան» իրր թէ՛ գոյութեան, «առնետեօական կեանքի ընդհանրութեան» նոյնպէս իրր թէ՛ առկայութեան մասին, եւ, վերջապէս կանգ է առնում «ազգի հոգեկան կերտումների ընդհանրութեան» այժմեան վիճակի վրայ ու գրում.

«Հայ ազգի հոգեկան կերտումները մշակուել է պատմական շատ երկար ժամանակաշրջանում՝ նիւթական կեանքի պայմանների, ազգութեան պատմական զարգացման առանձնատկութիւնների ազդեցութեամբ եւ այս կամ այն չափով ենթարկուել է այն բազմաթիւ ժողովուրդների հոգեկան կերտումների ազդեցութեանը, որոնց հետ առնչուել է Հայ ազգութիւնն իր բազմադարեան պատմութեան ընթացքում: Այս բոլորի հետեւանքով մշակուեցին Հայ կուլտուրայի սպեցիֆիկ առանձնատկութիւնները կամ այն հոգեկանօրէն իւրայատուկը, որով Հայ ազգի ներկայացուցիչների մասնագրութեան եւ գործողութեան եղանակը տարբերում է միւս ազգերի ներ-

կայացուցիչներին մտածողութեան եւ գործողութեան եղանակից։

Հայ ազգի սոցիալիստական վերափոխման հետեւանքով նրա հոգեկան կերտուածքը լուրջ փոփոխութիւններին ենթարկուեց։ Սակայն այդ փոփոխութիւնները չյոսկեցրին հին հոգեկան կերտուածքի անհետացմանը։ Նրանք յանգեցրին սոսկ հոգեկան կերտուածքի այն բացառական կողմերի վերացմանը, որոնք մշակուել էին անցեալում եւ առանձնապէս ցայտուն արտայայտուել ազգի շահագործող դասակարգերի քնաւորութեան մէջ։ Իսկ բացատրւում է ներանով, որ հոգեկան կերտուածքը ոչ թէ դասակարգային, այլ համազգային երեւոյթ է, որը յատուկ է առեւալ ազգի բոլոր դասակարգերին։ Այն ո՛չ թէ մի ֆորմացիայի արդիւնք է, այլ ազգութեան ամբողջ պատմական զարգացման արդիւնք, սակայն նա այս կամ այն առանձնայատկութեամբ է արտայայտուում տարբեր դասակարգերի մօտ, որովհետեւ հոգեկան կերտուածքի վրայ ազդում է մարդկանց հոգեւոր կերպարը, որը դասակարգային երեւոյթ է։ ...Սոցիալիզմի կառուցման հետ միասին արմատապէս փոխուեց Հայ ազգի հոգեւոր կերպարը։

Այս եղբակացութեան մէջ կան շատ ճշմարտութիւններ։ Բայց կատարեալ թիւրիմացութիւն է պնդել, թէ նոր պայմաններում վերացան միայն Հայ ազգի հոգեկան կերտուածքի բացառական կողմերը եւ մոգական զօրութեամբ ներարկուեցին նոր ու «սոցիալիստական» գաղափարութիւնները։ Փաստօրէն նաեւ ոչ թէ վերացան, այլեւ ճշմոտեցին անցեալի դրական կողմերից շատերը։ Իսկ միաժամանակ ներմուծուեցին նոր, «սոցիալիստական» արատներ։

Մեղքեանք Հայ սոցիալիստական ազգն այսօր» վերնագրով վերջարանում եղբակացում է, թէ՛

«Հայ ազգի Հասարակական-տնտեսական եւ հոգեւոր կեանքի սոցիալիստական վերափոխումը հիմնականում ա-

ւարտուեց սոցիալիզմի կառուցման ընթացքում։ Սակայն դա ամենեւին էլ չի նշանակում, թէ ազգի սոցիալիստական վերափոխման պրոցեսը կանգ առաւ կամ. թէ վերացաւ Հասարակական-տնտեսական եւ հոգեւոր կեանքի սոցիալիստական վերափոխման հետեւանքով Հայ ազգը եւ, ընդհանրապէս, ՍՍՍՐ բոլոր ազգերը վերածուեցին սոցիալիստական ազգերի, որոնք մարդկանց ազգային ընդհանրութեան բարձրագոյն աստիճանն են։ ...Դրանք, ըստ էութեան, ազգերի որակական նոր կացութիւն են։ Սակայն ազգերի որակական այդ նոր կացութիւնը տեղում չի կանգնած, այն անշղթօրէն զարգանում է, իրենով նախապատրաստւում զարգացման նոր, աւելի բարձր աստիճանը, երբ սկսուելու է ազգերի միաձուլումը։

Ուրեմն, հարցի քիչ թէ շատ դիտական քննութիւնից յետոյ անխուսափելի է համարւում ապագայի մասին մարդաբնութիւններով զբաղուելը, աւելի ճիշդ՝ ազգերի ձուլման չարագուշակ ու չափաիշխի մարդաբնութիւնների կրկնումը։ Անկախ այդ ամէնից, յամենայն դէպս, պատմական փորձը, իրականութիւնը վերկայում է, որ ազգերը փոխում են իրենց դոյութեան ձեւերը, յարմարւում պարտադրուած պայմաններին, բայց ամէն անգամ ցուցաբերում են տեւելու կամք, կենսունակութիւն, իրենց ճակատագրը ազատօրէն տնօրինելու յամառ ձգտում։ Գիտութիւնը կարող է հաստատել այդ, բայց բազմակողմանի իմպերիալիզմ մատնող մարդաբնութիւնները Հաստատելու իրաւասութիւն պէտք չէ ունենայ։

Իր գրքի վերջում Մելիքեանը կանգ է առնում Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ դասաւորուած Հայ ազգի ճակատագրի մի իւրայատուկ կողմի վերայ։ Արձանագրելով այն փաստը, որ Հայութիւնը յիշեալ իրադարձութեան հետեւանքով երկու տրամադժօրէն հակառակ կացութեան մատնուեց (խորհրդային պայմաններում եւ Սփիւռքում), հեղինակն անում է այս հետեւութիւնը.

«Եթէ ղեկավարունք Հայ ազգի կազմաւորման մեր կողմից քննադատուած սխեմայով, որի համաձայն Հայ ազգը կազմաւորուել է միայն Ռուսաստանում, ապա դուրս կը դայ, որ Հայերի այդ (— այսինքն Սփիւռքում ապրող մասը, — Լ. Մ.) հաստուածը ոչ մի առնչութիւն չունի Հայ ազգի, առաւել եւս Հայ ոտքիայտական ազգի հետ: Սակայն, եթէ այդ հարցին մօտենանք ղեկավարիկ-օրէն, ապա ակնյայտ է, որ աշխարհով մէկ ցրուած Հայերը Հայ ազգի այն հատուածն են, որը ղեռեւս կապիտալիզմի պայմաններում է ապրում: Հայ ազգի այդ հատուածի զարգացման ուղիներն եւ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ նրա վերաբերմունքի հետազոտութիւնը Հայ Ժողովրդի վերջին 40 տարուայ պատմութեան կարեւոր հարցերից մէկն է, անկայն, ցաւօք սրտի, այն միջին եւ այժմ բաւարար լուսարանում չի ըստացել սովետահայ պատմագրութեան կողմից: ...Գաղութահայութիւնը երբեք էլ չի հիշել մի ինչ-որ միատարր, զորը զանգուած, որին օտար լինէր դասակարգային բաժանումը»:

Այս սկզբնական, որոշ առումով ճիշդ դրոյթը պարզելուց յետոյ՝ Մելիքեանը բոլորովին անուշ վկայութիւնների է դիմում արտասահմանեան Հայութեան կեանքը լուսարանելու համար եւ ցոյց է տալիս, որ այնքան էլ տեղեակ չէ Սփիւռքի իրադարձութիւններին: Նա միանգամայն սխալ է բնորոշում Սփիւռքի Հայութեան դասակարգային շերտաւորումը, նրա տրամադրութիւնները, ճշգրտումները, Խորհրդային Հայաստանի ներկատմաբ ունեցած վերաբերմունքի իրական դրդապատճառները:

Թէեւ Մելիքեանը, կրկնելով կոմունիստական քարոզչութեան նշանախօսքերը, իր զրքի վերջում հրամցնում է այն սխալ դրոյթը, թէ՛ «ծանր փորձութիւններն եւ օտարերկրեայ ճնշման երկար ուղի անցած, բազմիցս յիսկատար բռնաջնջման վտանգի առաջ կանգնած (եւ մասամբ բնաջնջուած) Հայ ազգը միայն ոտքիայլովի պայմաններում ձեռք բերեց ազատ եւ երջանիկ զարգացման հնարաւորութիւն», այնուամենայնիւ, նրա ներկայացուող ուսումնասիրութիւնը, ընդհանուր առմամբ, եւ իր հրապարակ գալու հանգամանքով, եւ իր հեղինակի պատմօրինաւորութեան զգալի զբոյժը կրող բովանդակութեամբ՝ ուշադրաւ հրեւոյթ է եւ նորութիւն է խորհրդահայ պատմագիտութեան մէջ:

Այսպիսով, Հայ ազգի կազմաւորման եւ նրա ժամանակակից կացութեան հարցերի ուղղակի կամ անուղակի ուսումնասիրութիւնը Խորհրդային Հայաստանում, կարելի է ասել, անցել է չորս անհասարակ եւ ոչ-համարժէք փուլերից, — որոնց մեծ մասը նախապատրաստական դեր է ունեցել միայն: Այդ փուլերն ունեն իրենց առանձնայատկութիւնները, որոնք պայմանաւորուած են խորհրդային հասարակութեան պատմութեան ընթացքով: Սակայն, յիշեալ նիւթի իսկապէս գիտական ռատմասիրութեամբ ըսկիզբը դրուել է միայն վերջին մի քանի տարիների ընթացքում, մասնաւորապէս 1956 թուականից յետոյ: Թէ ինչ ընթացք կ'ունենայ այդ նախաձեռնութիւնը հետագայում՝ ցոյց կը տայ ապագան:

Լ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

(Շաբ. 3 եւ վերջ)

ԹԱՏՐՈՆ ԵՒ ԲԵՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ե Ս-ի Մ Ա Ր Դ Ը

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Լ. ՇԱՆԹ

Համազգայինի Գառար ի փէկեան Քատերա-
խումբը 1965 Մայիս 1-ին, Պուք Հոմստի Հա-
յալաա կեդրոնի ժողովրդային տան Քատերա-
սրբանի մէջ տուաւ Լ. Շանթի «ԵՍ-ի ՄԱՐԴԸ»
Քատերակը:

Սրահին ընտրութիւնը դիտումնաւոր էր՝
ներկայացնել Հասարակութեան այն Քատերա-
րակը, որ թէն աւարտած է որպէս շէնք, առ-
կայի մերկ է՝ որպէս Քատերան, ըլլայ ուղղակի
Հանդիսարանով, ըլլայ մանաւանդ բեմով. եւ
որը սարքաւորելու ու կանաւորելու նոյն զար-
մին մեծարկած են Համազգայինի Քատերա-
ները, ժողովրդային Տան վարչութեան զօրեակ-
ցութեամբ: Պէտքով լուրջ կարգը ունի ար-
դիական սարքաւորումով ու լաւ կանաւորում
բեմի մը՝ մշակութային ամենալայն ժողովրդա-
կանութեամբ Քատերական ճիւղի լաւագոյն
զարգացման համար:

Այդ ուղղութեամբ իրենց հիշող կը թափեն
ուրա Քատերաները, կը մեայ որ հայ ժող-
ովուրդը արժազանդէ իրենց կոչին, ու չիւթական
օժանդակութեամբ կարելի դարձնէ սրահին կեն-
դանացումը:

Քատերակի ընտրութիւնը եւս կը թուի թէ
դիտումնաւոր էր, հասանաւոր Եղեռնի Յիշատե-
հակին Հետ կապակցելու մասնողութեամբ մը
(Հայկական բիէն մը, յեղափոխութեան Հետ կապ

ունեցող սպրումներ եւայն...) դիտելէ հաջ-
տակայն բիէնը կը դժուարանալ սրահէ կապ
դտնելու Եղեռնին Հետ, իսկ Հայ Յեղափոխու-
թեան Հետ իր ունեցած կապը անցուկէ է, երկ-
րորդական միայն, եւ այն ալ բացասական մո-
տեցումով: Նախընտրելի պիտի ըլլար որ Հա-
մազգայինի Քատերաները շնորհայտցնէին Լ.
Շանթի այս Քատերակը, որը իր անկար զորոն-
րէն մին է՝ կառոյցով թոյլ, յոռապաւան տի-
պարներով, զորոնողութիւններու անընդուն
շա-
րահութեամբ մը, քիչ մը լաւ շնորհած կեր-
պով միակողմանի մտեցումով, եւ մանաւանդ
անբաւարար տիպարով մը:

Այսօրանը Քատերակին տկարութիւնը մա-
նանշելու համար, Անկէ հաջ տակայն բաւական
բոնիք բան կայ խումբի խաղարկութեան մա-
սին, որը Հանդուակ Քատերակի թուրութեան,
կրցաւ որակը պահել բաւական Հետաքրքրուած
վիճակի մէջ, շնորհիւ խաղարկութեան արտաե-
սին:

Կարճ ու անբաւարար զարգացում ունեցող
զերերով երեւան եկան Տիկ. Նէլլի Մինասեան
(Սեղրակի մայրը), Տիկ. Զեփիւ Շանթ (Մու-
շեղի քոյրը), Պրն. Կարո Խաչատուրեան (Սիրա-
նի տաղը), սակայն խաղարկութեան ուժով
կրցան կենդանութիւն բերել այդ Հաղիւ ուղուա-
զընուած տիպարներուն: Տիկ. Զեփիւ Շանթ
երբեմն, բարեբախտաբար կարճ մամուկով,

ժայի՜ր փոփոխութիւններ մտցուց ի՛ր խաղին մէջ, որոնք ի դուր անընկճութեան տարբ մը մտցուցին, ի՛ր աշխարհն աշխարհ բնական խաղարկութեան մէջ:

Օրուայ յայտնութիւնը Օր. Մարո Սարգիսեանն էր, նախապէս բեմ բարձրացած նոյն խումբին հետ, զՕղարն կատակերգութեան մէջ, իսկ այս անգամ Շանթի թատերակի մը մէջ, որը ինչպան ալ սրամտութիւններ պարունակէ, հետեւ է կատակերգութիւն մը քլաւէ: Օր. Մարգիսեանի դերը (Արաքսի, Սիբանի աղջիկը) նոյնքան անբաւարար զարգացում ունէր որքան մնացեալ արկարներունը, ու արտայայտութեան տեսքը, որոնք միայն խուժ մը պիտի դառնային այլ ձեռի ըմբռնողութեամբ խաղարկութեան մը համար, բեմադրիչին (Ժ. Սարգիսեան) ու դերասաններին համարդրանք ճիշդեան արդիւնքը եղաւ հասարակութիւնը դուռը, թատերակի տարուելու պատրաստ վիճակի բերող ուղարկութեան խաղարկութիւնը Օր. Մ. Սարգիսեանի: Առաւելութիւն մը նաեւ, որ դերասանական շնորհքը կը յառնարեմ, անձնական շնորհ պահելը, երբ խումբի ալ խաղացողները կը գործածեն տեսակ մը սովորի, խումբին յատուկ շնորհ, խօսելու կերպ:

Օր. Պայծառ Գարազանեան առաջին անգամ է որ կը տեսնենք ձեր բեմերուն վրայ: Անրանահան, բոլորովին լրացաբարու, շնորհակալութեան զերէ մը մէջ բեմ բարձրանալու զօրութեամբ պարտաւորութիւնը ունէր Օր. Գարազանեան: Ըրաւ իր կարիքին, բնականութիւն մը բերելու համար իրեն արամադրուած խոսքերուն եւ գործողութեան մէջ, բաւական յաջողութեամբ մանաւանդ իր դերի վերջաւորութեան: Իր մասին կարելիք մը կազմելը դժուար է ներկայ թատերակին մէջ իր ունեցած բաժնով ու խաղարկութեամբ:

Շատ Ժանը քեռ մըն էր Սեդրակ Մինասեան յաղափոխական ուսանողի դերը Պր. Նուպար Մանուկեանի համար, ոչ թէ սրովհետեւ շատ խոր պարտաւորութեամբ կարող արկար մը ունէր ներկայացնել, այլ թատերակի ընդհանուր թերութիւնը եղող բանականութեան բաւարար տարբեր գոյութիւն շունչնայուն համար իրեն տրամադրուած նախադասութեանց ու արարքներուն մէջ: Փորձառու դերասան մը պիտի կարենար այդ անբաւարարութիւնը Ժանիկէն ու որոշ դիտարկով շնորհ հանդիսանալու ուղարկուած:

Թիւնը իրականութեան՝ թատերակի արժէքաբեկ ըլլալէն, եւ պիտի տանէր Երեւանի թատերական կատարչական անդ մը՝ դերասանի խաղին կատարած արտահայտական վարքը, ուր արտահայտականը կը սկսի բնական թուել:

Համեմատաբար այլ տիպարներուն, Մուշեղ Տէրեան փաստարանի տիպարն էր միայն որ որոշ լոյսփայլի ու տեսանելի թանձրութիւն ունէր թատերակին մէջ, իր հակադրականութեան, աղքատի կարեկրով չհետաքրքրուող մարդու, ընդամենն բանէ առաջ համարող, ամէն բանէ առաջ գրող մարդու յամառութեամբ ու վճռականութեամբ:

Տիպարին մարմնաւորումը ստանձնած էր թատերակի միմիայն Պր. Ժ. Սարգիսեան: Պր. Ժ. Սարգիսեանի դերասան մըն է, որուն կարողութիւնները դերերուն բերելու մայրնական շնորհ, մարմնական կեցուածքի ու շարժումներուն աշխարհի ներքիններ, որոնք կը կատարեն ազդող տիպար մը, կրկին անգամ յիշատակուելու ու փաստուելու կարելիք չունին: Այս տիպարը եւս, հակառակ իր բացառական ապրումներուն, հակառակ թատերակի մարդը չունիման ունեցած թերութիւններուն ու արտաբերութիւններուն, կրցաւ վերածնել ազդող տիպարի մը, ուղարկուած, միշտ իսկ համարելիք իր ընդհանուր թերութեան ՄԻՇ, միայն ընդ մասին ըլլաւ տանելու, միայն ընդ ապրելու իր կենդանական ճշտումին մէջ:

Այս բոլորէն ետք, ստիպուած ենք ըսել թէ ինչքա՜ն բաժնեւոր նման թոյլ թատերակներ ներկայացնելու մտածումը, ինչքան ալ անոնք զբոսած ըլլան հայ հեղինակի մը կողմէ, ու նոյնիսկ մեծանուն եւ մեծարժէք թատերագրի մը կողմէ, ինչպիսին է Լ. Շանթի, Թատրոնը տարբեր պահանջներ ունի, բաղադրանք ու բաղադրիչ պահանջներով հասարակութիւնն ալ ունի իր ցանկութիւնները, թատերական խաղերն ու խմբակները անհրաժեշտ է որ լարեն իրենց ճիշդը կարենալ գոհացնելու համար եւ մէկը, եւ միւրը, ու կարենալ դառնելու համար ճամբան՝ որ պիտի տանի հասարակութիւնը դէպի աւելի բարձրացել, դէպի ունիք դեղնեղիւք, դէպի աւելի մնայուն արժէքները:

Բ. Փ.

«ԱՍՈՆՔ ԱՆՈՆՑՄԷ ԵՆ»...

Այսպէ՛ս ուրեմն, մի քանի բռնակցից յետոյ պիտի հանդիպեմ «գտա-
րիւն» դաշնակցականներին...

Դրանից առաջ մի հանդիպում էլ էր եղել: Թէ՛հեան վարժարան այ-
ցելելու օրն էր, շրջում էի վարժարանի հինգ վարձու շէնքերը: Մտանք կի-
սախարիստի մի տուն, բարձրացանք երկրորդ յարկը, բայց պարզուեց, որ
դասարանի դուռը փակ է: Մինչ տնօրէնը մարդ ուղարկեց բանալին բերե-
լու, մենք մնացինք սանդխտավանդակում կանգնած: Իմանալով, որ այնտեղ
հայ կօշկակարների արհեստանոց է, ես ուղղակի մերս մտայ մի բան աւելի
տեսնելու եւ զգալու անկկալութեամբ: Եւ զգացի՛: Նրկու անշուք, իբար մէջ
մտնող սենեակներ էին ու մի 4-5 արհեստանոցներ: Դրանցից մէկը սափրո-
ւում էր: Բարեւիս պատասխանեցին աւելի քան զուսպ: Թէ՛եւ սափրուողը
փութով մաքրեց երեսի սապոնը եւ ռոպի ելաւ, միւսները տեղներից չշարժե-
ռեցին: Իմ մի քանի սրտագին հարցումները մնացին հաւարեա անարձա-
գանգ, միայն տեղից ելած երիտասարդն էր, որ աշխատում էր մի կերպ
լցնել անյարմար լուսփիւնը: Առանձնապէս մոռալ էր այ կողմում՝ իր ցած-
լիկ սեղանին կոացած, հագին երեսուն տարեկան կօշկակարը, որի դէմքը՝
նոյնիսկ հրաժեշտ սալիս՝ ամբողջատ հակուած մնաց ձեռքի կաշւի կի-
սակօշիկի վրայ...

Արհեստանոցից դուրս եկայ տարօրինակ տպաւորութեամբ ու ելիքի
մօտ հարցական նայեցի ուղեկիցներին:

— Առանձ ամոցմէ եմ... — բացատրեցին ուղեկիցներս, — ի գուր աշ-
կներս մտաւ... Մոռցանք ձեզի բնի, որ դաշնակցականներու Պարե-Հա-
մուտ քաղին մէջ կը գտնուիք. 58 քուակամին աս տեղերը դիրքերու վերա-
ծած էին, փողոցներու անկիւններէն անսպասելի գնդակներ կը տեղայնեմ...

«Ուրեմն լա՛ւ պրծանք», — ուղեցի բարձրաձայն կատակել, բայց չկա-
րողացայ: Արհեստանոցի տպաւորութիւնը շատ էր ճնշող. նշանակում է՝
ինչպիսի՛ թշնմով են ներարկուած այս մարդիկ, որ հայ բանաստեղծուհուն
նոյնիսկ կարգին բարեւե՛լ չցանկացան...

(Էջ՝ 232-233)

Ուղեւորութեան օրերին աւելի մօտիկից քափանցելով սփիւռքահայ
կեանքի բարդ, բազմաճիւղայն, բացատրելի ու անբացատրելի շարունակը,
աւելի շատ բան տեսնելով ու զգալով, — ես գնում էի այդ սրահները՝ վրա-
տահ, որ այնտեղ՝ կիսակօշիկի վրայից հայեացքը չբարձրացնող, իր ձեռ-
քի սալքանքից այն կեղծ ոչինչ չտեսնող ու չընդունող մանր ու մեծ «կօշկա-
կարներից» բացի, — ես կը հանդիպեմ հայրենիքի կարօտից տառաւած,
հայրենիքի խօսքին օրհասարի պէս սպասող, փխրած ու անյագութիւն մարդ-
կանց, որ լցնում են սրահների վերջին կարգերը, խոնարհ միջանցքներում,
սանդղանքի վրայ, ժամերով կանգնած մնում բակում, ամօրեւի տակ, ա-
կանքը լարած՝ սրահից ձայներ բերող բարձրախօսին...

«ԲԱՐԱՆԱՆԵՐԸ ԴԵՐ ԲԱՆՈՒՄ ԵՆ»

(Էջ՝ 238)

Մեր տմազքի Մարտի համարիմ մէջ, Ս. Կապուտիկեանի «Գաւառահե-
րը դեռ քալում են» հատորիմ նուիրում գրախօսականիմ վերաւարութեամբ՝ խառ-
տացած էիմ մօյմ գիրքիմ մասիմ Մայիսի Թիւով կազմել Յշմարմարու Դաժիմ մը.
բայց մեր յայտագրական Թիւերը գրաւուեցան ռիթմ ճիւղերով ու «Գաւառահե-
ր»-ում մասիմ սկսում խօսքը վերապահուեցաւ այս Թիւիմ: Յայտմնեմ մանկ, որ
հոս սրբաւոր մեր Յշմարմարու տմազը գաւառը չէ, բայց այսօրմը բաւ է հա-
կեմաւու համար տմազքիմ սեռակարար կշիռը: Կը սկսիմ կօշկակարմերէմ:

Այս կօշկակարմերուն պատմութիւնը միայն երկու անգամ յիշատակ-
ուելով վերջացած չէ, այլ յիշուած է ուրիշ էջերու վրայ եւս, եւ առիթ
տուած միւս նոյն մեկնաբանութեան: Կարդացիք ու տեսաք հարկաւ եւ ան-
շուշտ ցաւեցաք բանաստեղծին հանած հապճեպ եղբակացութեան ի լուր:

Ս. Կապուտիկեան ինք կ'ըսէ, թէ կօշկակարմերու աշխատանքին պա-
տահարար ներս մտած է, փողով ու թմբակով չէ հասած հոն: Արդ, ինչո՞ւ
սպասել, որ աշխատուոր այդ տղաքը զիտնան անպայման, որ եկողը բա-
նաստեղծ է նախ, բացատրութիւններէն յետոյ իսկ՝ ինչո՞ւ սպասել, որ ըմ-
բռնեն տրուած բացատրութիւնը ու հայ բանաստեղծ մը կարգին բարեւե-
լու համար կարգի հրաւիրեն իրենք զիրենք:

Մենք ոչ ոք չենք ուզեր մեղադրել եւ կը գուրդուրանք ամէն խաւի
մարդոց արժանապատուութեան վրայ: Բայց այն ո՞ր երկիրն է, ուր կօշ-
կակարմերուն վերաբերումը չափանիշ կը համարեն մարդիկ եւ իմացական
հարցերուն դիմաց անոնց ցուցաբերած ցրտութեան ետին՝ կը փութան կաս-
կածելի մարդոց ուրուականները տեսնել:

«Ասոմք ամենցմէ են» փոփոսացած են Ս. Կապուտիկեանի յուշարար-
ները եւ ինք այնքան հաւատք ընծայած է յուշարարներու փոփոսութիւն, որ
մտածելու ու պատճառարանելու պէտք չէ դադարած այլեւս:

Եթէ կարդալ գիտնային ու արտայայտուէլ գիտնային կօշկակար այդ
տղաքը՝ հաւանաբար տարրեր բառեր պիտի գտնէին ու ըսէին ամենուրեք
ծաղկեփունջ, ծափահարութիւն ու կեցցէնի փնտռող «հայ բանաստեղծու-
հուն», որ խոնարհներու խոնարհ սրտերուն հակելու փոխարէն՝ սովորա-
կան ամբոխամարներու յատուկ մեղադրանքներով մարդիկ կը դատէ:

Ո՞վ գիտէ, թերեւս կօշկակար այդ տղաքը բանաստեղծի մը անունը
լսելէ կամ բանաստեղծութեան մը համը առնելէ շատ առաջ՝ ստիպուեցան
ձգել դպրոցը, իրենց կոնակին առնելով ընտանիքի մը ամբողջ բեռը: Թե-
րեւս կօշկակարու վրայ ծռիլ յանձն առին՝ առաջին հերթին իրենց դաւակ-
ներուն, եղբօր կամ քրոջ կրթաթոշակները գոյացնելու համար, որպէսզի
այս վերջինները իրենց պէս չըլլա՞ն, կարենան վե՛ր ելլել կօշկակներէն, կա-
րենան բարեւ տալ բանաստեղծի մը, բարեւը առնել, խօսիլ հետը...

Ինչո՞ւ այսպէս չի մտածեր Ս. Կապուտիկեան եւ կ'աճապարէ պարզ
մարդոց հասկնալի կեցուածքին ետին կասկածելի գործօններ տեսնել ու թու-
նաւոր ներարկութեան արդիւնք համարել ուրիշ պատճառներով դրսեւոր-
ուած ցուրտ վերաբերումները: Ս. Կապուտիկեան լաւ գիտէ, թէ ճիշդ չէ
իւր ըսածը, թոյն չկայ մէջտեղ, թունաւորողներ չկան ու թունաւորողներ
չկան: Եթէ թունաւորելու միտք մը հետապնդէին զատի՞ք, որ անոնցմէ են՝
կօշկակարին զաւկին, եղբօր կամ քրոջ ձեռքը կու տայի՞ն իր քերթուած-
ները բովանդակող դասագրքերը, թերթերը, հանդէսները:

Թոյն մի տեսնէք մեր մէջ: Ձեզի հետ թոյն մի բերէք: Մեր ղէրքերը
կը բաւեն մեզի...

... ԱՅՍ ԽԱՐԽԼԱԾ ՊԱՏԵՐՆ ՈՒ ՄԱՇՈՒԱԾ ԱՌԱՍՏԱՂԸ

...Այսպէս, Բաղնիքներով շրջապատուած մտանք վարժարանն ու յետոյ էլ՝ Եկեղեցին:

Հոգի յատկով ու ծեփը Բափած պատերով մի սրահ էր այդ Եկեղեցին, մաշուած տանիքի նեղքերից երևում էր երկինքը: Հէնց այստեղ էլ տեղի ունեցում էր նախնիներէ երեսնաներով, ծեր ու ջահելով խոնարհ թագմութեամբ հետ: Փառքով ծայր առած արցունքն ու ալիքներով փայտաշէններով էր ներս, լցուել սնորհմանու բեկբեկումն ձայնի մէջ, աշակերտներին ոգեկից երգերով ու արտասանութիւններով:

Եւ անա սրահում նստած երեսնաները Եկեղեցին երգել «Սիրում երևում, գարուն երևում» երգը... Ես շատ անգամ եմ լսել այդ երգը: Լսել եմ թագմութեամբ երգչախմբերի ու սիմֆոնիկ նուագախմբերի կատարմամբ, լսել եմ մեր դպրոցական ու սօնական տղաների օրերին: Բայց ոչ մի ժամանակ այդ երգը չէր Բաղնիքի այն ցնցաղ տպագրութիւնը, ինչպէս այդ օրը: Երգում էին բոլորը՝ մեծ ու փոքր, տղայ ու աղջիկ, - Բաղնիքի տաքացարած տնայով, ոգեկերպութիւնից վերացած, Բաղնիք, մոլեռանդօրէն: Ջգում ես, որ երեսնաները իրենց առջեւ տեսնում են ոչ թէ խարխուլած պատերով ու մաշուած տանիքով այս սրահը, այլ երեսաներով իմանայ, ի՞նչ հեքիաթային շփոթութեամբ գծուած նրա վարդաշաղ շէնքերը, նրա լայնահուն փողոցներն ու հրապարակները, եւ երեսնաները մտովին տղանցում են այդ փողոցներով ու դիպչելով նրա հողին՝ Բաղնիքի առ Բաղնիք գործունէ են, գոտեպնդում, լցում ուժով ու վստահութեամբ...

Համդիպման ամբողջ ընթացքում ես դժուարութեամբ էի կարողանում դէպի աչքերս քարճաքացի արցունքը ետ մղել: Ինձ համակել էին հապարտութեամբ, պատառնածութեամբ, անի խառն գգացումները: Նայում էի այդ խանդավառ, տնայացած դէմքերին ու մտածում, յիշել, ի՞նչ հրաշք է, որ աշխարհում կայ երեսնան, կայ Հայաստանում մեր սերունդների գրկամանքով ու տնայով Բաղնիքի Բաղնիքի տաքացած ու շնչաւորութեամբ՝ գոյութեամբ, պատառնածութեամբ, անի խառն գգացումները: Նայում էի այդ երեսաները դառնայ միշտ այնպէս, ինչպէս երեսնաները՝ հեքիաթում ու ճիշդը իրար խառնող երեսակալութեանը, սրպէսզի սրբան կարելի է իրար մօտեման կեանքն ու երազը, իրականութիւնն ու պատկերացումը...

Ու նաեւ՝ նայելով այդ խանդավառ ու տնայացած դէմքերին, մտածում էի՝ մի երկու-երեք տարի յետոյ, երբ այս երեսնաները հասակ կ'առնեն եւ կը սկսեն յաճախել Պարս-Համուտի եւ Էշրէֆիէի ակումբներն ու հաւաքականները, այնտեղի թանախօսներն ու մարզիչները արդեօք չե՞ն խլի նրանցից եղած երեսնան էլ, տեղը Բաղնիքով միայն այս խարխուլած պատերն ու մաշուած առաստաղը, արդեօք չե՞ն ջարդի այն ուժն ու վստահութիւնը, որ լցւել է նրանց մէջ հայրենի մայրաքաղաքի գոյութիւնը...

Անա այս իրար խառնուած եւ իրար լրացնող գգացումներն էին իմ հագում, երբ ոտքի կանգնեցի՝ խօսելու համար:

(Էշ՝ 259-260)

Նախորդ էջին վրայ ի յայտ եկած ոգիին մէկ տարբեր արտայայտութիւնն է, որ հրապարակ կը հանուի դարձեալ: Ու նաեւ քիչ մը ուրիշ բան: Ներքին երկուութիւն մը՝ որ Հայաստանէն հոս եկած եւ ասկէ Հայաստան մեկնած բոլոր մարդոց մօտ նմարեւի երեւոյթ մըն է: Կը տեսնեն ազեղ բան մը հո՛ն՝ ու անմիջապէս կը փութան տղեղին արդարացումը բանաձեւել: Կը տեսնեն զեղեցիկ բան մը հո՛ւ՝ ու անմիջապէս զեղեցիկին հետաւոր խաթարումը կը մարգարէանան:

Երբմահառէ համայնավարութիւնը պարտադրուեցաւ մեր երկրին՝ հայ մարդուն արտայայտութիւններուն մէջ անսպասու եղաւ մտքին ու սրբոյն միջեւ ծագած վէճէն առաջացած այս մութ կնիքը:

«Քաղաքաւանքը դեռ քայլում են» հատորին մէջ, առաջին անգամը չէ, որ ակնհաստես կ'ըլլանք կիրարկուած այս բնամիջոցներուն: Մտքին ու մտքին միջեւ ծագած վէճը ամենուրեք կը զգացնէ ինքզինք: Միտքը տեսաբար կը սանձէ սրտին պոռթկումները եւ վարագոյր կը նետէ աչքին տեսած պայծառ բաներուն վրայ:

Ս. Կապուտիկեան կը դիտէ զպրոցական մանուկները ու կը լսէ Վեհուշ Երեւան, սիրուն Երեւան՝ երգը, զոր «երգում էին քաղաք» մեծ ու փոքր, տղայ ու աղջիկ, — քայլերգի արագացրած տնայնով, ազնաբարձիւթից վերացած, քափով, մոլեռանդօրէն: Կը լսէ ու իր կարգին կը խանդավառուի, կը յուզուի, բայց մէկէն պէտք կը զգայ յիշելու այդ «տեսաբար» ու խանդավառ» մանուկներուն վաղուան հաւաքատեղիները, մեր տկուրները եւ այնտեղի մարդիկներն ու բանախօսները...

Այնտեղի մարդիկներն ու բանախօսները...

Բայց այստեղի ուսուցիչները եւ այնտեղի մարդիկներն ու բանախօսները տարբեր մարդիկ չեն: Երեւանին նուիրուած երգը երգելու խանդը այս ձեւով մշակած նոյն մարդերն են միշտ, որ առտու հո՛ւ են եւ իրիկունը հո՛ն: Երկու տեսակ մարդիկ չունինք մենք հոս: Դպրոցին համար տարբեր եւ տկուրմբին համար տարբեր պատրաստութիւններ տեսած մարդեր չունինք, մէկ ձեւով կը պատրաստուին մերիկները, կ'ըլլեն դպրոցէն, կ'անցնին աւելումը, կը ժողովէին կեանքի մէջ, կը վերադառնան ակումբ, ու կ'երգեն զարմեալ, հերոսի մը կոմ հերոսի մը հերոսութիւնը շաղախող հայրենիքին նըւիրուած երգ մը կ'երգեն, դարձեալ ճողաբարձիւթից վերացած, քափով, մոլեռանդօրէն:

Երբ այստեղի դպրոցները կը դառնան մեր ազգայնութեան «գօտիններում» ու մենք իրականութեան մէջ այնպէս ենք, ինչպէս կը ներկայացնէ մեզ Ս. Կապուտիկեան, խելքի պառկելիք բա՛ն է, որ նախ թոյլ տանք Երեւանի մուտքը մատղաշ հոգիներէն ներս եւ ապա լծուինք զայն վերստին իշխու սպառիչ աշխատանքի մը: Եթէ իրապէս Երեւանը հոգիներուն մէջ ջէն իշխելը նպատակ է մեզի եւ անոր մասին եղած վստահութիւնը ջարդելը մաս կը կազմէ մեր Ծրագիրներուն՝ ինչո՞ւ այժմէն պիտի չսկսինք քանդում մի մեք աշխատանքները եւ պիտի սպասենք, որ այդ տեսլացած մանուկները ակումբ յաճախելու գիտակից տարիքին հասնին:

Ս. Կապուտիկեան թերեւս կը խորհի, որ մեր դպրոցներուն մէջ իր ուղածը կը սորվեցնենք եւ ակումբներուն մէջ կը սորվեցնենք իր շուրջը: Բայց Երեւանի պարագային, Հայրենիքին դիմաց՝ ո՞րն է իր ուղածը եւ ո՞րն է մեր ուղածը: Բայց ո՞վ մտքուց մեր մէջ Հայութեան մէջ երկու Հայութիւն տեսնելու այս հոգեբանութիւնը, հայրենիքին դիմաց երկու Հայութիւն տեսնելու այս հոգեբանութիւնը ո՞վ ստեղծեց...

«ԵՐԲԵ՛Ք: Ո՛Չ ՄԻ ԱՆԳԱՄ»...

... Վերջին անգամ եկա՝ արդեն երեքավով, բայց վնասված եւ ինձ պարզեց փոքրիկ մի լուսանկար.

- Կը տեսնե՞՞ք, հայրս է... Սպաննեցին...

- Ո՞վ սպաննեց...

- Անո՞նք... Անո՞նք սպաննեցին... Յիսուսութիւն, շուկայի մէջ... Իսկ դուք անոնց մօտ հիւր կ'երթաք, բանաստեղծութիւն կ'ընէք... Քերթնած կ'արտատանէք... Կը տեսնե՞՞ք, հայրս է... - Երիտասարդը շեշտ օտար է աչքերիս մէջ, ապա ամսպատեցի ձեռքիցս խլում է լուսանկարը ու երեքավով հեռանում:

Հիւրընկալներիցս իմանում եմ նրա պատմութիւնը:

Երիտասարդը սեղանից սեղան գալիս է իմ հտելից.

- Երթանք մեր սեղանը, երթանք մեր սեղանը...

Գնում եմք: Սեղանի շուրջ նստած են նրա ընկերները, բոլորն էլ տրեւախանձ դէմքերով, չգիտեմ երիտասարդներ: Կարպիսը հասում աղամարդ երեսակու ճիգի մէջ է. լուսանկարիչ է կանչում, գինի է պատուիրում, հետեւում է, որ բաժակս լիքը լինի:

- Հայրիկիդ յիշատակի՞ն, Կարպիս... Դերձակ Յովհաննէս Փառքուկ-չեանի յիշատակի՞ն... Թող այլեւս երբեք չկրկնուեն այդ աղետաւոր դէպքերը... Երբե՛ք: Ո՛չ մի անգամ...

(Էջ՝ 349-350)

- Կարելի՞ է ձեզ հետ լուսանկարուիլ, - անհամարձակ ժպտում է խօսակիցս եւ, համաձայնութիւն ստանալով, շտապ կողքի ընկերոջն է տալիս ֆոտոգրֆեր եւ գալիս կանգնում կողքիս:

Երկուրդ երիտասարդը մնում է մի կողմի վրայ: Մտածելով, որ երեւի տղան ամաչում է, ես առաջարկում եմ միանալ մեզ: Հրաժարւում է:

- Սկէ՛ք, եկէ՛ք, մի՛ ամաչէք, - պնդում եմ ես:

Տղայի դէմքը հետզհետեւ չոր, կարծր արտայայտութիւն է ստանում եւ, առանց պատասխանելու, բռնում, խաշում է հեռու...

Զգիտեմ այս անգամ նկարուելիս յաջողուե՞ց ինձ ժպտալ, թէ ոչ, բայց երկար ժամանակ մտքիցս չէր հեռանում պատանու կարծր, ամնազորդ դէմքը, որը, չգիտես ինչու, յիշեցնում էր «Լոգրն Ռոկի» ճաշկերոյթին համ-դիպած Կարպիսին... Ի՞նչ իմանաս, գուցէ սրա հայրն էլ գոհ է գնացել հակաակորդ կողմի՞ գնդակին: Զէ՞ որ հակառակորդ կողմն էլ գնդակին պատասխանել է գնդակով...

Ինչո՞ւ, այդ ո՞ւմ յանցանքով է, որ մայն՝ տառապած, օտարի թրից ինչի՞ համար... Հին լատինական առածն առում է. յանցագործին փնտռելիս, փնտրիր, թէ ո՞ւմն է ձեռնառն յանցանքը...

(Էջ՝ 375)

Դիմացի էջին վրայ ներկայացուած երկու դժբախտ պատանիներէն առաջինին հանդիպած է Խորն Ռօքի մէջ, «Գրական շրջանակ»ի կազմակերպած մէկ ճաշկերոյթի ընթացքին, իսկ երկրորդը առնուած է նոյն ու համախոհ շրջանակներու հետ Պապայէջի աւերակները այցելած օրը, ուրիշ համարուողով մը հոն եկած աղոց մէջ: «Եկազները դաշնակցական երիտասարդներ էին եւ խմբովին երգում էին Բանկ Օտամանի գրաւամք մուխուած երգը: Բալետն էլ շատ երիտասարդ, հագին 18-20 տարեկան, մեծ մասամբ բրդեայ, մաշխաւոր սվիտներով, անփոյթ, յանդուգն տեսքով, անցան մեր մօտով եւ շարժուեցին դէպի սառնարը»:

Այս «անփոյթ» եւ յանդուգն տեսքով պատանիներէն մէկն է, որ կը մերժէ լուսանկարուիլ եւ իր կարծիք, անհաղորդ դէմքով՝ «չգիտես ինչու, յիշեցնում էր «Իդրն Ռուկի» ճաշկերոյթին հանդիպած Կարպիսին...»

Խորն Ռօքի Կարպիսը իրենցմէ է, իսկ Պանք Օթօման երգող ու «անփոյթ», յանդուգն տեսքով պատանին՝ «Անոնցմէ»: Թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը եղբայրասպան կոխներու ընթացքին դժբախտացած են ու Ս. Կապուտիկեան հայ մարդու մը ապրումով, հայ բանաստեղծի մը վրդովումով՝ հաւատարմալէս կը մորմոքէ թէ՛ մէկուն եւ թէ՛ միւսին պարագային, առանց հրէի եւ հեթանոսի միջեւ խտրութեան, կրկնելով անվերջ ցաւագին միեւնոյն հարցումները՝ «Ինչու», այդ ո՞ւմ յանցանքով... Ինչի՞ համար...»

Տրուած հարցումները պատասխաններ ունեն հարկաւ ու պատասխանները կը պարունակեն ոճիւրներուն շարժառիթները, որոնք ոճիւրներէն նըւազ ողորդակաւ չեն: Ս. Կապուտիկեան շատ հետունքներ երթալու պէտք չունի, դիտնալու համար ինչո՞ւն եւ ինչի՞ համարը: Իւրայիններուն գերը պղտիկ չեղած եղբայրասպան կիրքերու հրահրման մէջ, երեսանէն սկսած մինչեւ հոս: Երբ եղբայրասպան գնդակի մը դուրս գալու թուրովին առանցքի երկրասարք մը հողին յանձնած տուն կը վերադառնային մարդիկ՝ Երեսանի բառին, հայրենական երգի մը փոխարէն այդ լուրերը կը հաղորդէր իրենց ու կ'աւելցնէր ցնծադին՝ «Դաշնակցականներուն տեղը այսուհետեւ գերեզմանատունը պիտի ըլլայ»: Այսպէս կը հաղորդէր Երեսանի բառին եւ այստեղ, Ս. Կապուտիկեանը հիւրընկալողներուն թերթը «Բաշմալարիկ» կ'անուանէր եղբայրասպան կոխներուն ընթացքին մերցանիշ կոտրած յայտնի ոճադրոշմները:

Հարցը մենք առնք այս անգամ. «Ինչու», ինչի՞ համար, Կարծես թէ հայրենիքը վտանգուած էր ու անոր պաշտպանութեան նուիրուած մարդեր ըլլային իրենց գովերգած արարածները, Կարծես փողոց իջած ըլլային սեփական դատի մը ի խնդիր, դարաւոր թշնամիի մը դէմ, «բաշմալարիկ»:

Հայաստանի բառին, արտասահմանի ուղեկից թերթերը, այնտեղի հրապարակաթուղթները եւ այստեղի հրապարակադիրները եւ առանց թերթաւորութիւններէն ու կողմնակալ հաշիւներէն կոչումով անկատուող բանաստեղծները, որոնք, դժբախտաբար, անմասն չմնացին «բաշմալարիկներ» պատրաստելու ազդարարական գործունէութենէն եւ «մինչեւ ծայրը» երթալու մոլեռանդ կարգաթուղթով՝ հասան ա՛յս «ծայրին»...

Թող այլեւս երբեք չկրկնուին այդ աղետաւոր դէպքերը... Երբե՛ք: Ո՛չ մի անգամ... Բայց աղէտաւոր դէպքերը կանխելու համար նախ կարկամին թող նման բառեր արտասանող լեզուները, կարկամին միշտ, ամէն անգամ...

Թ Շ ՈՒ Ա Ռ Ա Կ Ա՛Ն...

Նոր գլուխ ակնարկ մտնում է մեջ եմ: Դարակից համել, սեղանին եմ փռել այս գլխի համար անհրաժեշտ նիւթերը՝ գրենք, քերթեր, լուսամուկարներ, եւ նորից գործահաւաքի ենթարկել յիշողութիւնս: Անսպասելի ներս է մտնում գրող ընկերներիցս մէկը, որ նայնպէս նրեւանից այստեղ է եկել կիսաւարտ վէպը շարունակելու:

— Աշխատել չի լինում, շոգից է երեւի: Մի հետաքրքիր բան չկա՞յ մօտդ, տուր տանեմ կարդամ... Դո՞ւ ինչ օրի ես, ո՞ր գլխի վրայ ես աշխատում:

— «Համագգային»ի:

— Այո՞ր՞նք:

— Դաշնակցականների մշակութային կազմակերպութիւնն է: Էսքան առում եմ, էլի չգիտես:

— Կարդում ե՞մք, որ իմանանք... Պիտի յատուկ գնաս գրադարան, որ կարդաս: Ի՛նչ մեզ էլ ժամանակ չի լինում: Հը, ի՞նչ է, դու է՛լ պիտի սկսես հայեցողութիւն գրել...

— Ես ինչ որ տեսել եմ, այն կը գրեմ:

— Իսկ մե՞նք ինչ անենք, որ չենք տեսել... Մի բան տուր նրանցից, տանեմ կարդամ...

Տալիս եմ Պ. Սնապետի 59 թուականի «Միջնաբերդ» տարեգիրքը եւ «Բագին»ի մի քանի համարներ:

Փառաստանիցից անց է բարեկամս, բայց պատանու պէս բռնկուող է, բարբառ, ու միեւնոյն ժամանակ խորհող, արդարամիտ: Մնուել է Լեռում, բայց աստուծոյ չափ հպարտ է Սասունով, վանեցու չափ մարմա՛ւում է փշակալած Այգեստանի համար, ազգականի չափ սգում է անապատների կույ գնացած բիրաւար զոհերին: Տաղանդաւոր գրող է եւ իր տաճարի մարդը ուժով սիրում է Հայաստանը, այլոււմ նրա մակաւորագրով: Նայն օրը երկնայեան մտնում է սենեակս ու դեռ չնստած, բացակո՛ւնջում.

— Ո՞վ է այդ Սնապետը:

— Գրականագէտ է, հրապարակագիր:

— Երկուստե՞րդ է:

— Չգիտեմ, կարծեմ երիտասարդ է: Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պտտեցել...

— Թշուառակա՛ն... Ու դեռ իրեն էլ գրականագէտ է համարում...

— Նախ նստիր, ու յետոյ՝ մի՛ հայեցիր... Ինքդ ասացիր, որ չպէտք է հայեցել...

— Տեսնա՞ւմ ես ինչ ոճով է խօսում վարպետի մասին... Մի դրամ առաջ լինի. դու ո՞վ ես, ի՞նչ ես արել քո ժողովրդի համար... Իստեղիւններ մի ամբողջ ժողովրդի գլուխն էր, քան տարի շարունակ սերունդները նըրա՞նով հաղորդուեցին մեր անցեալին, մեր սրբութիւններին, նրանով հաստատեցան... Յիշում եմ, Լեւոնգրադից վարպետի քաղմանը եկած գրող Գրանիներ, տեսնելով հրապարակից մինչեւ գերեզմանատուն ձգուող անհաշիւ յուղարկութիւններին, շշմել էր ու հիացել, քէ ինչպէս մի բանաստեղծ կարող է Լեւոն պաշտուել... Եթէ դու իսկական հայրենասէր ես, հրճուի՛ր, որ քո ժողովուրդը կարող է Լեւոն բարձրացնել իր բանաստեղծին, եւ քէ նրա բարձրացումին՝ ոտքիդ տակ գցիր ու արորիւ...

(Է՛ջ՝ 229-231)

«Քարաւաճները դիմ քայլում են» հատորը լեցնող մարդոց խաժամութիւն մէջ, այն ընդ անձերէն է հոս ներկայացուած գտադանդաւորը, որուն անունը պիտի ուզէր միտք պահել ընթերցողը, բայց որ անուն չունի եւ մականուն չունի:

Ինչո՞ւ: Արդեօք Ս. Կապուտիկեան կը մտածէ, թէ գտադանդաւորին համեմատութիւնը կը վերաւորուի, թէ կը խորհի այնպէս, որ կրնարկուած հնարամատութիւնը անթափանց կը մնայ եւ ընթերցող ըստածը ի վիճակի չէ կռահելու իր «արարչագործութեան» թաքուն շարժառիթը:

Ս. Կապուտիկեան անպայման ըսելիք մը չունի հոս, այլ «Վարպետը» դուրս բերելու համար մատնանշուած սարդոստայէն, պարզապէս կը ճշնել ըսելիք մը ճարել: Եւ որովհետեւ տուեալ խնդրին մասին խօսելու համարժակութիւնը կը պակսի իրեն՝ կը ստեղծէ ու կը հանդերձէ գտադանդաւոր մը, իր ոչ հաստատուն խօսքերուն պատասխանատուութիւնը դիւրութեամբ անոր շալակը տալու դիտումով:

Ս. Կապուտիկեան նոյն հարցին կապակցութեամբ ու նոյն էջին վրայ դիմած է երկրորդ հնարամատութեան մը եւս: Կ'աշխատի ընթերցողին տալ այն տպաւորութիւնը, որ Սնապեան («Տեմեմ»-ն ես ինչ ոճով է խօսում վարպետի մասին...») պարսաւադիր մը գրած է «Վարպետ»ի մասին: Առանց փաստի ու պատճառի բան մը: Ս. Կապուտիկեան շատ լաւ գիտէ, որ իր ընթերցողները հնարաւորութիւն չունին իմանալու («Կարդում եմ», որ իմանաւնք») տուեալները: Օգտուելով այդ հանգամանքէն՝ սողեր քով քովի կը դնէ եւ կը պատրաստուի հրճուիլ ի լուր իր կողմէ խմբագրուած ու ընթերցողին բերանը դրուած նախադասութեան՝ «Մի դրամ օտոգ լինի. դու ո՞վ ես, ի՞նչ ես արիւր քո ժողովրդի համար»:

Բայց պէտք է դիտել, որ ասոր ո՞վ եւ ըսելով, անոր ինքնութիւնը բացարձակ չի դառնար: Սնապեանին մեղքերը թուելով կամ անցնելով հըրպարակ դրուած դրական հարցերը չեն լուծուիր: Եթէ հաճելի է ձեր ապահանքներուն ըսնք տակաւին, որ Սնապեանը ոչ մինչեւ հիմա բան մը ըրած է իր ժողովուրդին համար եւ ոչ ալ այսուհետեւ բան մը ընելու միտք ունի: Բայց ասիկա կրնա՞յ պատճառ դառնալ որ ուրիշներ իրենց չըրածով պատուանդաններու վրայ բարձրանան եւ ասկէ անկէ կողոպտուտի կատարելով բանաստեղծի յաւելուածական վարկեր ապահովեն ու վարպետ յորջորջուին:

Հիմնական խնդիր մը գրուած է մէջտեղ, ու Ս. Կապուտիկեան փոխանակ անոր մէջ մտնելու ու ըստ էութեան քննելու տուեալները՝ դիմացինին թշուառական կ'ըսէ, դու ո՞վ ես կ'ըսէ ու թաղմանական հանդիսութիւններ նկարագրելով կը կարծէ բաւարարել հայ մարդուն հետաքրքիր միտքը:

Պարագայ մը դարձաւ Իսահակեանի այս նոր «վարպետութիւնը»: Երեւանէն մինչեւ Պէյրութ ու Պէյրութէն մինչեւ Պուրթէշ, Բան հասկցողը բերան մը հայհոյեց, բան չհասկցողը բան մը գրեց, հասկնալ չուզողը բան մը տպեց: «Վարպետութիւնը» գործադրողին բան մը չըսուեցաւ, մատնանշողին ըսուեցաւ շատ բան, ըսուեցաւ սրբապիղծ, ըսուեցաւ ուրիշ բան, հիմա թշուառական կ'ըսուի, թշուառական...:

Բայց պէտք է պարզ ըլլայ այլևս, որ հեռաւորի մը թշուառական ըսելով, մերձաւորի մը թշուառութիւնները չեն ծածկուիր...:

«ՊԱՊՈՒԿ, ԱՏ ՈՒՐ... ՊԱՊՈՒԿ»

(ՀԱՏՈՒԱՅՆՆԵՐ, ԷՋ՝ 143-146)

Ինչպէ՛հ ոչիտի ուզեցայի, յարգելի Զօրա Իսկէնտէրեան եւ անգուգա-
կամ ձէպէլ-մասացիներ, գալ ձեզ մօտ ուրի՛շ, ազատ մի օր, գալ պայծառ,
չյոզեմ ուղեգով եւ միմչեւ ուշ գիշեր կլանուած՝ պատմութիւններ լսելի
ձեր սփանչելի բնաշխարհի մասին... Միմչեւ եկել եմ միայն գիշերուայ
ժամը 10-ին, այն էլ չորս իրար յաջորդող, միտք ու ախիւն սպառող համ-
դիպումներից ու ասուլիսներից յետոյ:

Բայց անա Զօրա Իսկէնտէրեանը, բացելով իր հիւրընկալ դուռը, մի
ուրիշ, ազատ օր հանդիպելու քաղճանքին պատասխանում է ձեպէլ-Մուսա-
յի հետեւեալ առածով.

— Իսուր ընծի տէօր հաւվ մը, վիւզը ուտում էի կով մը...

— Այսի՞նքն:

— Այսօր սուր ինծի հաւ մը, վաղը քեզի տամ կով մը... Այսինքն՝
կանխիկ հաւը աւելի լաւ է, քան ապառիկ կովը...

— Յիշդ է՞ք ասում, ուրիշ օր երեւի բոլորովին ծամանակ չի լինի այ-
ցելիւն Մուսա-յիւրան գաւակներին...

... Ու յանկարծ ծովի բացերի վրայ սեւ մի կէտ է երեւում, ճա՛ն
է... Ծառի կոնդերից հսկայ խաբոյկ են վառում, կարմիրխաչաօր սպի-
տակ սառն են կայտում ժայռերից եւ աղօտ մի լոյսով սպասում արձագան-
գի... Ու յետոյ Խօթանաւանիկցամեայ մի ծերուկ, սպիտակ մօրուքով ու
կիսամբակ, մետում է իրեն ծովը ու դէպի մաւ է լողում:

— Պապուկ, ատ ո՞ւր... Պապուկ, կը խեղդուիս, — գոռում է ամից
սարսափեալ թուր, բայց պապը արդէն կարել էր ալիքների մէջ: Ամբողջ
մի օր լողում է ծերուկը, հասնում ճաւին, լուր տանում Մուսա-յիւրան մա-
սին: Եւ մաւը, որ փրանսիական էր, գալիս է փրկութեան եւ մաւ առ մաւ
Պարտ Սաիդ տեղափոխում 4000 ըմբաստներին...

Բարձրանալով, սպիտակ մագերով ու հայկական արծաթաքով մի
մարդ է Զօրա Իսկէնտէրեանը, որ այսօր իր բնակարանն է հաւաքել ձեպէլ-
Մուսայի հայրենակցական միութեան մի խումբ անդամների: Փռփրիկ այս
հաւաքոյթն անգամ վեր է ածում ազգագրական հանդէսի: Երգում են ի-
րենց երգերից, պարում իրենց պարերը, խօսում եւ առածներ են յիշում
հայրենի բարբառով: Ու նորից պատմում են պատմութիւններ Մուսա-յի-
րից, Պարտ Սաիդի վրամաբազայից, կիլիկիայում քուրմական գորգերի դէմ
կռուող՝ աշխարհի տարրեր ծայրերից եկած ու գունդ կազմած հայերի՝ Ու-
շանաւոր Հայկական լեզուններից ու յետոյ՝ 39 բռնակամին ձեպէլ-մուսա-
ցիների կրկնակի գաղթի՝ Ալեքսանտրէքեան սանջաքի պարպումն ծանր օ-
րերից... Պատմում են այն մասին, թէ ինչպէս 47 ք. հայրենադարձին շատ
ու շատ ձեպէլ-մուսացիներ սրտատրուի մեկնեցին Հայաստան ու մրանց մէջ
Մուսա-յիւրան մարտերի ղեկավարներից՝ Նսայի Նազուկեանը, որը հիմա
հանգչում է Երևանի գերեզմանատանը:

(Ե՛բարանները դեռ քայլում են)

Ս. Կապուտիկեան ա՞յս մարդոց բերնէն պիտի լսէր Մուսա-Լերան ժողովուրդին հետ կապուած պատմական անցուղարձերը:

Լսած թեթեւութիւնները պիտի մարտէր այսքան շո՛ւտ:

Մուսա-Լերան ու անոր զաւակներուն արութեան մասին քանի մը խօսք ըսելու համար՝ պիտի ներշնչուէր ա՞յս մթնոլորտին մէջ...

Հայոց պատմական հայրենիքէն ու Կիլիկիոյ զոնազան շրջաններէն դուրս քշուած մեր տարագիր ժողովուրդին մէջ, Մուսա-Լերան Հայութիւնը թերեւս այն միակ հատուածն է, որ կ'ապրի համարումը, հո՛ս, Լիբանանի մէջ, սեփական տանիքի տակ, սեփական սահմաններու մէջ: Այս հանգամանքը հայրենակցական միութիւն ստեղծելու եւ հոս ու հոն բլիթներ առաջացնելու անհրաժեշտութիւնը ընա՛ւ չէ զգացուցած իրեն: Պարզ տրամաբանութիւնը կ'ըսէ, թէ անհրաժեշտ չէ նման դործ մը: Պարզ տրամաբանութիւնը կ'ըսէ նաեւ, որ նման դործերու ձեռնարկողները մայր զոնազան ծին ու անոր ապրումներուն ու մտածումներուն հետ կապ չունին, կապ ունին հաշիւներու հետ, մթին չարաշահութիւններու հետ կապ ունին:

Ս. Կապուտիկեան այս հաշուարկներ, չարաշահ, մթին ու չնչին մարդոց հիւր դոցած է ունաւասիկ ու առանց տրամաբանութեան հակակշիռն՝ ըստածը լսած է հաճութեամբ ու լսածը նոյն գիւրութեամբ հաղորդած է ընթերցողին:

Զեղ մը նայեցէք եօթանասունհինգամեայ սա ծերուկին, որ կիսամերկ ծով կը նետուի: Ի՞նչ կորովի ծերուկ: Ծով նետուած ատեն նոյնիսկ պէտք չի զգար հպուստ հանելու: Տարիքի ծանրութիւնը կարծես չէր բաւեր իրեն: Ի՞նչ կորովի ծերուկ: Եօթանասունհինգամեայ ծերուկին ծով նետուելու առաջին ժեթով չի գոհանար Ս. Կապուտիկեան, այլ հնչուութեամբ եւ ամբողջ օր մը կը լողացնէ գոյն. «Ամբողջ մի օր լողում է ծերուկը...»

Մուսա-Լերան ըմբոստներուն միակ յոյսը, կը պատմեն, կապուած էր մօտակայ Շուրերուն վրայ յաճախ հրեցող մարտանաւերուն: Մարտանաւերուն ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար, ըմբոստութեան առաջին իռկ օրերուն, կը բարձրացնեն խաչանիշ դրօշակը: Իրենց միակ ու հեռաւոր յոյսը մօտեցնելու համար ա՛յսքան խելք ու հնարամտութիւն ունեցող մարդերը՝ արամաբանակա՞ն է, որ եօթանասունհինգամեայ ու նովին բանիւ կառկածելի լուղորդի մը վստահին ճակատագրական բանակցութիւն մը:

Բախտը օգնեց Մուսա-Լերան ժողովուրդին, ճի՛շդ է, բայց դէպքերը պատահական դասաւորումով մը տեղի չունեցան: Մարդիկ նախատեսած էին դէպքերուն յաջորդականութիւնը եւ պատրաստուած էին ըստ ախմ: Մտածած էին խաչանիշ դրօշակով նաւը մօտեցնել: Նաւակով նաւուն մօտենալ: Ու նաւակետին ներկայանալ յարմարագոյն տնձերով: Պատմութիւնը քայլած է նախապէս կազմուած ա՛յս յատկապէսով եւ ոչ թէ եօթանասունհինգամեայ ու կիսամերկ ծերուկներ օր մը ամբողջ ծովուն մէջ լողացնելու առաւելելներով:

Կրկնե՞ք անգամ մը եւս, որ Ս. Կապուտիկեան գո՛հ գացած է իր հիւրընկալներուն այս կամ այն մարմալին: Իրեն եղած բոլոր հրաւերները բանաստեղծի իր ընթերցողներուն ընծայուած յարգանքի տուրքեր չեն եղած միշտ, այլ եղած են ի՛ր ներկայութեամբ արժեւորուելու խորամանկ փորձեր: Վերաւանդները դեռ քայլում են՝ հատորին մէջ այդ փորձը առանձին չէ ու պատահական չէ: Բանաստեղծին բանաստեղծութեան մասին խօսելու փոխաբէն՝ հիւրընկալները յաճախ իրենց չեղեալ կենսադրականներով ներկայա-

ցած ինչ բանաստեղծին եւ ինչ, ի՛նչ խօսք, տրամաբանական ըլլալէ աւելի նախընտրած է Հանելի ըլլալ, մնալ:

Դիմացի էջին վրայ կայ ուշագրաւ պարագայ մը եւս: Մուսա-Լեւոն ժողովուրդին հետ կապուած բոլոր աշխարհամասերը եւ պատմական դէպքերը թուած են Ս. Կապուտիկեանին եւ ինչ յիշատակած է զանոնք գիրքին մէջ— Մուսա-Լեւոն, Հերոսամարտը, Փօր Սախուր, Նշանաւոր Հայկական Լեզէոնը, Այեքսանարէթի Սանաքին պարպումը եւ Ներգաղթի օրերուն ձեռնարկ-մուսացիներուն հայրենադարձը: Բոլորը: Բոլորը:

Այեքսանարէթի Սանաքի պարպումով՝ ո՛ւր տեղաւորուեցան ապական ձեռնարկ-մուսացիները: Լուսնի՞ մէջ:

Շատ ու շատ ձեռնարկ-մուսացիներ ուրիշ՞ մեկնեցան Հայաստան: Լուսնի՞ն:

Բնախնդիր անհետումով մը չէ ըսուած Մուսա-Լեւոն ժողովուրդին նոր բնակավայրին անունը ու Ս. Կապուտիկեան երբեք չէ յիշած Այնճաբը, այն վայրը, ուր ժողովուրդին մայր զանգուածը քառորդ դարէ ի վեր կ'ազարի իր սեփական բարբառով, բարձրով, Հերոսամարտ վարած հերոսներով ու Հայկական Լեզէոնին հիմը դրած լեզէոնականներով, մտաւորականներով ու մանուկներով: Հոն է բուն ժողովուրդը, իր դպրոցներուն հետ ու եկեղեցիներուն հետ, իր մեռելներուն հետ ու նահատակներուն տարագիր անիւններուն հետ, միշտ հողին վրայ, միշտ հողին հետ, քրտնաթոր ճակատներով, ցեղային յամառութեամբ կեանքը նուաճելու կամքով, ազգային ընդհանրական խնայներուն հաւատարիմ իր կեցուածքով:

Սյա բոլորը հոն են, մինչդեռ Ս. Կապուտիկեան Հերոսներուն հերոսական շքերթին միանալու փոխարէն՝ թուրքին զաղթականական կոչին ընդառաջող առաջին թուամորթներուն յանձնած է իր դիւրահաճ ականջը, Հայկական Լեզէոնի յաղթական արշաւներուն ատեն՝ անապատին մէջ իրենց ազգութիւնը վաճառող եւ Զիա կամ Հաքքը դարձած պատահական յարաշահներէն կը լսէ Հայկական Լեզէոնի մասին ու կը խանդավառուի ու կը կարծի խանդավառութիւն մը փոխանցած ըլլալ ընթերցողին:

Ս. Կապուտիկեան մեր գաղութին հիւրն էր եւ կենցաղավարական օրէնքով հիւրը հրաւիրով կը շարժի: Ի սրտէ կը ցաւինք, եթէ Մուսա-Լեւոն ժողովուրդը իր նոր բնակավայրը այցելելու համար հրաւիր չէ ուղղած բանաստեղծին: Բայց տարբեր է մեր պարագան: Ո՛չ այստեղէն Հայաստան մեկնած հիւրը եւ ոչ ալ Հայաստանէն հո՛ս եկած հիւրերը կրնան հիւրընկալներուն գծած սահմաններուն մէջ մնալ: Կարելի չէ զայնանորոք հայ մարդուն ապրումներն ու իղձերը: Ս. Կապուտիկեան բացառութիւն չէ կադմած: Կարգ մը տեղեր ի՛նչ բաղձանք յայտնած է ու մարդիկ ճամբայ ելած են իր բաղձանքով: Իր խնդրանքով գացած է շատ տեղ ու տեսած է շատ բան: Լաւ ըրած է: Բայց Հայաստանէն եկած Հայու մը համար, Հայ բանաստեղծի մը համար, բանութեալ-գիւղացիական դատին նուիրուած երկրի մը քաղաքացիին համար՝ նուա՞ղ հետաքրքրական էր արդեօք օտար երկնքի մը տակ կաղմուած զուտ հայաբնակ այդ գիւղը, որ անոր պարզ այցելութիւն մը տալու ցանկութիւնը բնաւ չէ ունեցած: Թող անգամ մը երթար Այնճաբ, տեսնէր Մուսա-Լեւոն բուն ժողովուրդը, տեսնէր թէ ինչպէ՛ս առիկա կ'առնէր Հողային արդար բաժանում, գիւղական կեանք ու առօրեայ: Այն անոն թերեւս գեղեցիկ էլ մը գրէր եւ խնայէր ինքն իրեն պատահական մարդաց առասպելներով էջեր արատաւորելու ու գծախառնութիւնը:

LABU SUBUR

ԿԵ ՊԱՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐԹԵԿՆԱԼԱՅԻՆ 42
ԳՐԱՐԱՆԻՐ, ՈՐՈՇԵՐ ԵՄԱՆ ԱՍԵՐ
ԳԻՒՂԱԳԻՐՈՒՄ (ԱՐԹԵԿՆԱԼԱՅԻՆ)
ԵՄ, ՊՐԵՍԻՆ ԶԵՄԵՐՆԵՐ ԱՅԴԱՄ ԶԼ-
ԱՆԱԿԱՆ ԿԵ ՄԵՆԵՐՆԵՐՈՒ ԳՐՈՒՄ
ՄԵՐ ՄԵՐ: (ԹԻՒՆԻՍԻՆ ՄԵՐ, 1900
ԹՈՒՆԵՐ 8 ՊԱՐՈՒՆ ԱՐԹԵԿՆԱԼԱՅԻՆ
ԳՐԱՐԱՆԻՐՈՒ ԹՈՒՆԱԿԱՆՈՒՆ ԿԵ
ՊԱՐՈՒՆԱԿԱՆ ՄԵՐՈՒ 29 ԱՐԹԵԿ-
ԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱՐԱՆԻՐ):

Իսլամական եկեղեցիի կ'անկրո-
նած անգղյաճած լուսամկտը մը,
Յոթիքն հեն կ'ալ անգղյաճ տա-
կոն, ԳՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆԻՅԱՆ
ՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆԻՅԱՆ, եկեղեցիին ըն-
դարձուն ի վարակապոյն ինչ-
ՍԱԳՐԱԿԱՆ, եւ քորոնոյն ինչ-
տաք ՅՈՒՆԻԿ: Վերապաշտեալ
քորոնն ի անապոյն (տաք ին
գրապոյն ի անապոյն), եւ ընդ-
նալ մտածեալքին:

ԱՆՀՐԱՅԻՆ ԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸ ՀԱՅ
ՔԱՂԱՔԱԳՈՅՆ ՀԱՐՔԱՄԱՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԲԱԼԱՐ ԳՐԱՄԷՐՆԵՐՈՒ ՀԱ-
ՄԱՐ:

[illegible]

434

Կրամին	25 Կր. Ռեդ
Սիւրբ	30 Սիւր. Ռեդ
Արաւոստան	10 Տոպ

ՆԻՆՐԱՆՏՆԵՐԻ՝
 «ՄԵՆԱՆ» ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ
 ՓԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
 ՀԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՊՐԱՊՐԱՆՔԻ ՀԱՄԱՐ ԴԻՍԵԼ

SEVAN
PUBLISHING HOUSE
P. O. BOX 2669
BEIRUT, LEBANON

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵՔԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ

ԱՐՏԱՍՍԷՎԱՆ 7 ՏՈՂԱՐ

ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէն:-

DIKRAN KOUYOUMDJIAN

B. P. 587, Beyrouth - Liban

digitised by A.R.A.R.@